

NOVI OMANUT

PRILOG ŽIDOVSKOJ POVIJESTI I KULTURI

Godište XXVII. broj 3 (152), Zagreb, srpanj-kolovoz-rujan 2021 /tamuz-av-elul 5781 - tišrei 5782

Pod lupom

Pakao u strip-verziji

Teško je pretpostaviti koliko će strip s takvim protagonistom kao što je Primo Levi, junakom koji je antijunak, antifašistom koji se iz logora vraća s osjećajem krivnje i koji je svjestan da je židovsko pitanje istodobno univerzalno i recidivno, koliko će strip s tako sondiranom temom i mrežom divergentnih dvojbi privući publiku?

Piše Zdravko Zima

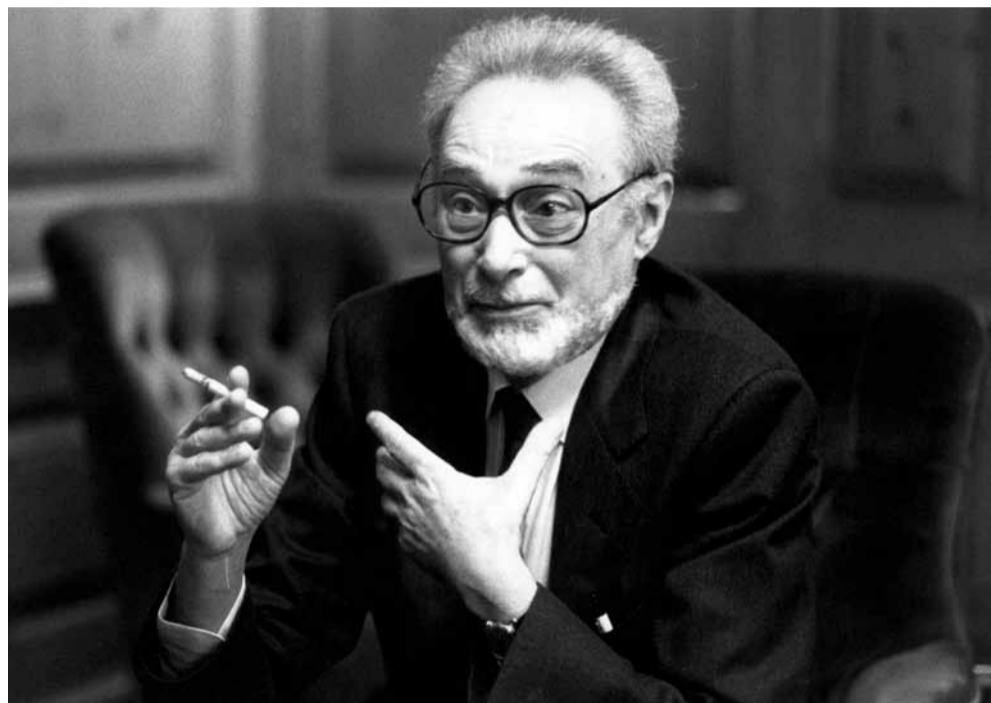
Filmom *Život je lijep*, snimljenim 1997, njegov redatelj, scenarist i glavni glumac Roberto Benigni osvojio je mnoge nagrade, među inima tri *Oscara* i *Grand Prix* žirija u Cannesu, ali osim pohvala, nije bilo malo onih koji su iskazali sumnju prema tom ostvarenju, tretirajući ga u krajnjoj liniji kao promašaj. Kontroverze je izazvala činjenica da je talijanski autor temu Holokausta ekranizirao na drukčiji i posve neočekivan način. U želji da svoje dijete što više izolira od nacističke torture, glavni junak Guido atmosferu u konclogoru oslikava iz komedijantske perspektive. Vođen najboljim namjerama, sve što se događalo iza bodljikave žice Benignijev protagonist interpretira kao igru u kojoj će pobijediti onaj tko prvi osvoji tisuću bodova. A pobjednik će za nagradu dobiti ni više ni manje nego tenk; takva verzija Holokausta mogla je možda zadovoljiti maloljetnoga Guidova sina Giusea, ali teško da je zadovoljila baš sve gledatelje. Pogotovo Židove i bivše logoraše, premda ne samo njih. Koliko god bila plemenita namjera oca da zaštiti sina, film u kojem logor smrti izgleda više-manje kao cirkus nužno uranja u laž. Osim strogo umjetničkih pitanja, Benignijev film provocira zato i etičke dileme, sublimirane davnom Adornovom replikom o poeziji koja se ne može pisati poslije Holokausta. Doduše, budućnost je pokazala da se poezija može pisati i nakon hitlerovskoga pandemonija, pokazala je da se mogu snimati svakojaki filmovi, ne samo dokumentarni, ali dvojbe nad Benignijevim ekskursom danas nisu manje nego što su bile u vrijeme njegova nastanka.

Takve i slične asocijacije pobuđuje jedan po mnogočemu neobičan strip. Potpisuju ga Matteo Mastragostino i Alessandro Raghiasci, prvi kao tekstopisac, drugi kao ilustrator, posvećen je sudbini Prima Levija, objavio ga je zagrebački nakladnik Sandorf, a s talijanskog preveo Matija Markičić Didi. U svijesti prosječno upućena konzumenta, stripovski su junaci Rip Kirby, Flash Gordon, Alan Ford, Dylan Dog, Corto Maltese, Hulk, Thor, Superman i Spiderman. Oni su bez iznimke individue nevjerovatnih mogućnosti, kuražni pustolovi i borci koji se bez po muke razračunavaju sa svojim protivnicima i koji iz svih nesporazuma ili konflikata izlaze kao pobjednici. Svaki ponaosob među tim junacima djeluje kao nadzemaljsko biće, kao nadčovjek ili ibermenš, ideal koji je u svojoj filozofiji postulirao Nietzsche, a koji je u ideologiji njemačkih nacionalsocijalista dobio svoj zločinački apogej. Glavni junak upravo spomenuta stripa sve je prije nego usporediv s citiranim i u tom žanru mnogo slavnijim prethodnicima. Ni s idejom nadčovjeka, pogotovo onom koju je zagovarao *Führer*, nije imao ničega zajedničkog. Naprotiv, bio je uvjereni antifašist, k tome talijanski Židov, pa onda i nije čudno da je u okolnostima Drugoga svjetskog rata završio kako je završio. Premda je bio inženjer kemije, Primo Levi (1919–1987) proslavio se ponajprije kao romanopisac koji je beletrizirao svoju logorašku

biografiju. Knjige su ga učinile poznatim daleko izvan talijanskih granica, ali u godinama Drugoga svjetskog rata na životu je po svemu sudeći ostao zahvaljujući svojoj primarnoj struci. Početkom 1944, kad je deportiran u Auschwitz, nacisti su ga zaposlili u kemijskom laboratoriju. Možda je i to povećalo osjećaj krivnje od kojeg je patio desetljećima, osjećaj koji je bio toliko intenzivan da ga je u spletu svih okolnosti 1987. nagnao na samoubojstvo. Kao društveni fenomen koji se intenzivira ili smanjuje u stanovitim vremenskim intervalima, samoubojstvo je bilo i ostalo enigma, pa i najstručnije debate o razlozima koji dovede do tog čina ostaju u krajnjoj liniji u sferi nagađanja. Talijanski građanin s njegovim kurikulumom, diplomirani kemičar iz Torina, antifašist, zatočenik u logorima Fossoli i Auschwitz, zaposlenik u industriji lakova, urednik izdavačke kuće Einaudi, prije svega ipak pisac (koji se najviše pročitao autobiografskim romanom *Zar je to čovjek*) te, poslije svega, desperater i samoubojica, taj i takav pijemonteški Židov pretvoren je u strip-junaka s blago signiranim propedeutičkim štihom.

U viziji koju potpisuje Mastragostino-Raghiasci već ostarjeli Levi, ovjenčan aureolom mučeništva i literarne slave, ulazi u školsku učionicu da bi novim naraštajima govorio o svojim iskustvima. Dakako, nije Levi došao među učenike da bi svjedočio o svom djetinjstvu, o godinama odrastanja i studiranja, nego o onom što je u njegovu vijeku bilo najvažnije i najfatalnije. Na početku, umjesto uvoda, Levi je na školskoj ploči ispisao šestoznamenkastu cifru, 174517, koja je zauvijek ostala tetovirana u njegovu lijevu podlakticu. Već taj podatak jasno pokazuje kako su bili tretirani logoraši, kao brojevi sve-

Talijanski građanin s njegovim kurikulumom, diplomirani kemičar iz Torina, antifašist, zatočenik u logorima Fossoli i Auschwitz, zaposlenik u industriji lakova, urednik izdavačke kuće Einaudi, prije svega ipak pisac te, poslije svega, desperater i samoubojica, taj i takav pijemonteški Židov pretvoren je u strip-junaka s blago signiranim propedeutičkim štihom

Osjećaj krivnje: Primo Levi

deni na nekoliko elementarnih funkcija i predodređeni za uništenje. Obraćajući se svojoj maloljetnoj publici, Levi otkriva da je odvajkada volio brojeve, a sjećanja na Auschwitz isprepleću se s evokacijom dana u kojima je pristupio pokretu otpora i priključio se grupi partizana među kojima su bili Vanda Maestro, Luciana Nissim i Aldo Piacenza.

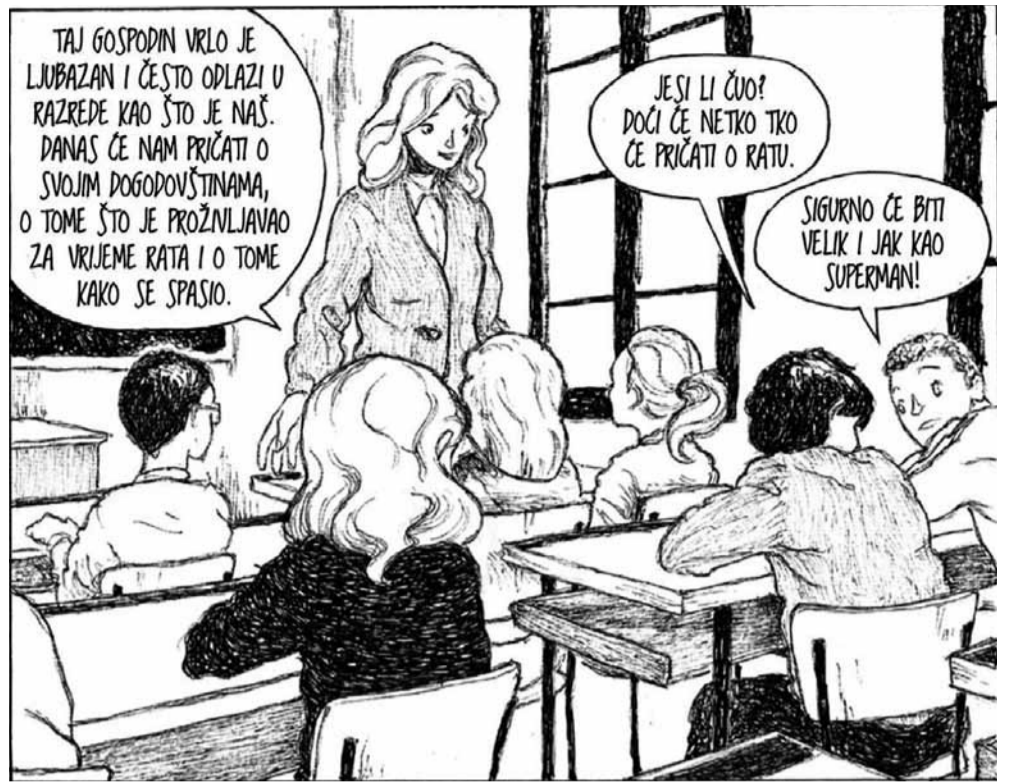
Vraćajući se u prošlost, Levi apostrofira osobe koje su presudno obilježile njegov život, odnosno razdoblje Auschwitzta. Među njima su Alberto Dalla Volta, student industrijske kemije koji se svojevremeno predao fašistima, nudeći se policiji u zamjenu za vlastitog oca, Lello Perugia, Levijev kamarad s kojim je dijelio sudbinu u Monowitzu i Auschwitzu (i koji je Leviju poslužio kas nadahnuće za likove u romanima *Zar je to čovjek* i *Smiraj*) te Lorenzo Perrone, zidar po struci koji je Levija opskrbljivao hranom i odjećom, čovjek kojega su resile takve vrline da je Levi njemu u spomen svojoj djeci nadjenio imena Liza Lorenza i Renzo. Posebno mjesto u tom lancu srodnih sudbina pripada Vandi Maestro. I Vanda se rodila u Torinu iste godine kad i Levi, i Vanda je diplomirala kemiju, i Vanda se priključila talijanskim partizanima i bila na koncu uhapšena, zajedno s Levijem, u prosincu 1943. Ali grizodušje koje je osjećao Levi bilo je višestruko. Bio je zaljubljen u Vandu, ženu koja je završila u plinskoj komori u Birkenauu, a njegovu muku umnožavao je osjećaj da je sam, makar i nesvjesno, pridonio njezinu kraju. Za potrebe studija kemije Levi je naučio njemački, što se u danima logoraškog užasa pokazalo itekako korisnim. Ali kad je prošao pakao, onaj najgori, fiksiran u Auschwitzu, počele su njegove unutarnje muke. Kako to da sam se baš ja našao među spašenima, pitao se ne jednom, a pitali su se to, ne bez zlobe, i mnogi drugi, sumnjajući da su neki zatočenici preživjeli nacističke tvornice smrti samo zato što su surađivali s nacistima.

Auschwitz je značio smrt za više od milijun njegovih zatočenika. Ali i oni koji su preživjeli bili su zauvijek promijenjeni. Promijenio se i Levi, svjestan jedva zamislivih granica poniženja do kojih su zatvorenike dovodili nacisti. Jer samo da bi poživjeli dan-dva dulje, makar i u Auschwitzu, nisu bili rijetki oni koji su bili spremni u smrt torpedirati i vlastitu braću.

Sve su to pitanja koja su nakon pada Trećeg Reicha mučila Levija i koja su se poslije višemjesečnog povratka u domovinu postupno pretvarala u teško podnošljiv teret. Kriv što si živ! I kratkoročna etapa koju je Levi proveo u partizanima nije ostala bez repova. Neposredno prije njegova hapšenja partizani su strijeljali dvojicu mladića, sedamnaestogodišnjaka i osamnaestogodišnjaka, koji vjerojatno i nisu imali neka jasno fiksirana politička uvjerenja, ali su stjecajem ratnih neprilika pljačkali stanovništvo. Premda ni na koji način nije sudjelovao u odluci o likvidaciji, Levi se ćutio odgovornim za smrt dvojice mladića, zapravo dječaka, a osjećaj krivnje zbog njihova pogubljenja i osjećaj krivnje zbog smrti Vande Maestro s godinama koje su prolazile nije jenjavao nego, štoviše, postajao sve veći. Svaka bitka sa smrću unaprijed je osuđena na propast. Možda ju je Levi baš zbog toga odlučio preduhitriti, dokazujući u krajnjem slučaju da je intelektualac prirodom svog poslanja manje spreman na ubojstvo nego na samoubojstvo. Dodamo li tomu mržnju prema Židovima, ali i mržnju Židova prema sebi samima – o čemu je svjedočio Hans Mayer – bit ćemo korak, ali samo korak bliže tajni Levijeva autodestruktivnog čina. Za razliku od većine drugih stripova koji završavaju hepiendom, strip posvećen Leviju ne završava u ružičastim tonovima. Odlazeći iz škole, s ulične distance glavni junak poručuje svojim slušačima i čitačima da rat nikad ne završava i da se ono što se dogodilo jednom može dogoditi drugi i tko zna koji put. Koliko će strip s takvim protagonistom, junakom koji je

antijunak, antifašistom koji se iz logora vraća s osjećajem krivnje i koji je svjestan da je židovsko pitanje istodobno univerzalno i recidivno, koliko će strip s tako sondiranom temom i mrežom divergentnih dvojbi privući publiku, teško je pretpostaviti. Možda je i neće pretpostaviti. Možda je i neće pretpostaviti.

Ali to i nije razlog da ne podržimo autore, Mattea Mastragostina i Alessandra Ranghiascija koji su osjećali potrebu da otplate dug svom sunarodnjaku, a pohvale isto tako zaslužuje nakladnik koji je u eri u kojoj se na svoj način potvrđuju Levijeva predviđanja našao razloge za objavljivanje tog stripa. Kako to da se baš u Europi dogodila takva nečovječnost kao što je Holokaust? Kriza koja se nadvila nad zapadnu civilizaciju kriza je masovnog društva, svedena na trivijalnost i pohlepu. Zato i o Leviju suicidu ne treba suditi samo kao o očajničkom činu rezigni-

rana pisca i eks-logoraša. Nema sumnje da je to očajnički čin, ali je i pobuna, protest protiv jedne civilizacije koja ubijajući svoje podanike neizbježno ubija i sebe samu.

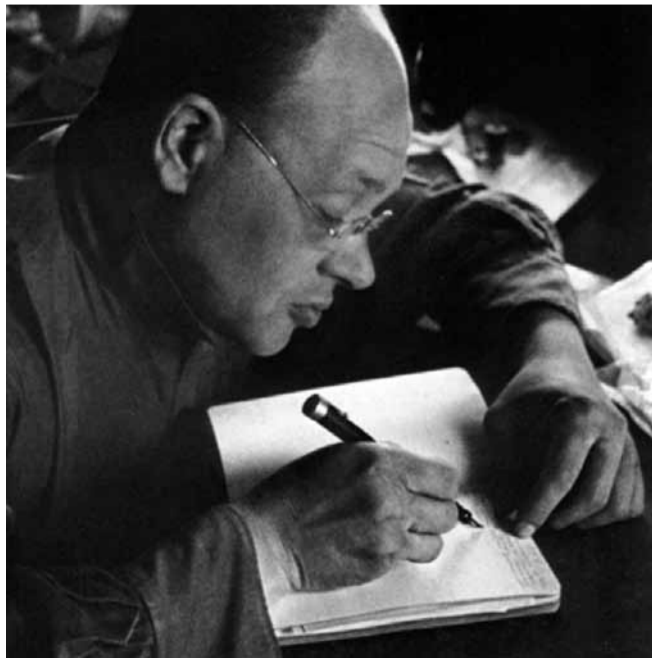
Pogled u retrovizor

Najveći prozaik ruskog židovstva

Prije 80 godina umro je Isak Emanuilovič Babelj, pisac koji je kritički komentirao postoktobarsko razdoblje u sovjetskoj Rusiji, ali je i sam završio kao žrtva Staljinovih čistki. Crvena konjica, koju je naslikao Kazimir Maljevič, i Chagallova platna na kojima Židovi lebde iznad sinagoga i ruskih palanki, vezivno su tkivo Babeljeva stvaralaštva. Bez njegove književne vizije simbioza Maljeviča i Chagalla teško da bi bila dokučiva u svekolikoj svojoj avangardnoj punini

Piše Jaroslav Pecnik

Za velikoga ruskog (sovjetskog) pisca, dramatičara, scenarista, novinara i prevodioca Isaka Emanuiloviča Babelja književna se kritika gotovo unisono slaže da pripada među najvažnije književnike prve polovice 20. stoljeća. Vodeći je prozaik ruskog židovstva, koji je fasciniranim umijećem opisao i kritički prokomentirao možda najuzbudljiviju, ali i najkrvaviju epohu u povijesti ljudskog roda. Onu koja je prethodila Oktobarskoj revoluciji 1917, zahvaćajući i razdoblje uoči i tokom Prvog svjetskog rata, ali i godine koje su uslijedile nakon revolucije i koje su posebice na tlu Rusije bile prepune nasilja, uključujući velike gladomore, Staljinove čistke i masovne deportacije u gulage. Ta golema zemlja, o kojoj je Babelj tako nadahnuto pisao u vrijeme poratne obnove, upravo se zahvaljujući bespoštednoj eksploataciji milijunske mase zatočenika, uglavnom osuđenih na temelju izmišljenih političkih krivnji, razvijala i modernizirala, a sve te strahote bile su na neki način pretkazane u djelima velikoga pisca. Babelj je o tim vremenima pisao na superioran način; uvijek je u prvi plan stavljao čovjeka, pojedinca koji se teško snalazio na vjetrometinama povijesti, i često nije znao niti mogao adekvatno reagirati na sve te izazove. Pred nemjerljivim silama zla koje su mnoštvu zaklanjale jasnu perspektivu Babelj se nije dao smesti; precizno i jasno upirao je prstom u bit društvenih i političkih problema, a to ga je na koncu koštalo i književne karijere i života. Istinski majstor blistave ali i kritičke riječi kao da je živio živote svojih junaka. I sam je postao žrtvom Staljinovih čistki; na temelju konstruiranih lažnih optužbi za špijunažu i terorizam bio je uhićen, mučen i strijeljan, a da zapravo još nisu poznati pravi razlozi za to. Arhive sovjetske tajne policije samo su djelomice otvorene, ali znatan dio još nije dostupan javnosti i mnogi pretpostavljaju (među inima nedavno preminuo Vitalij Šetalinski) da je u njima moguće pronaći još mnogo vrijedna materijala o brojnim zatočenim piscima, pa čak i dobar dio njihovih tekstova koje je policija zaplijenila i

Još čeka prave tumače: Isak Babelj

za koje tvrdi da su uništeni, a zapravo skupljaju prašinu u skrivenim trezorima.

Babeljeve pripovijetke, novele, crtice iz kojih su i nastale zbirke naslovljene *Crvena konjica* i *Priče iz Odesa* nisu samo ilustracija jedne iznimne epohe nego i svojevrsna posveta ideji revolucije i piščevu rodnom gradu Odesi, začudnoj ljepoti i povijesti toga važnog multikulturalnog, multikonfesionalnog i multinacionalnog ukrajinskog središta. To je svjedočanstvo o nestalom svijetu, o vremenima koja su prohujala s vihorom, sredini koju je revolucija progutala i, da nema ovih Babeljevih zapisa, gotovo bi bilo nemoguće rekonstruirati kozmopolitski svijet Odesa o kojem je pisao tako nadahnuto, uobličivši svog antijunaka, židovskog gangstera Benju Krika, kao paradigmu epohe koja se rađala u sudaru starog i novog svijeta. Odesa je dala niz blistavih pisaca, ali najmoćniji

među njima nedvojbeno je Babelj. Rođen je 13. srpnja 1894. u relativno dobrostojećoj židovskoj obitelji, iako je poslije iz ideoloških razloga, strahujući pred komunističkim ideološkim čistuncima, prikrivao svoje podrijetlo tvrdeći da je odrastao u siromašnim uvjetima. U razgovoru naveo je i književne razloge svog „umjetničkog oneobičavanja vlastite prošlosti“, ali čini se da se ipak radilo o pukoj mimikriji i strahu od mogućih sankcija jer su partijskoj nomenklaturi svi pripadnici građanske klase bili *a priori* sumnjivi. Pod utjecajem majke Fejge, u djetinjstvu je intenzivno učio jidiš i hebrejski, čitao je Talmud, a sve samo kako bi postao „dobrim i uglednim članom tamošnje velike i dobrim dijelom bogate židovske zajednice“. Upravo židovsko podrijetlo, ali i židovski usud, bitno su obilježili njegovu mladost; roditelji su željeli Isaka školovati na trgovačkoj akademiji, ali kako je u to vrijeme u carskoj Rusiji na snazi bio *numerus clausus* za židovske učenike, to mu je bilo onemogućeno. Iako je na pristupnom ispitu bio među najboljima, a odlikovao se izvrsnim pamćenjem i velikom radnom energijom, jedan je bogati Rus podmitio članove komisije i na njegovo mjesto upisao svog sina. I tako je Isak morao nastaviti školovanje kod privatnih učitelja. Počeo je „gutati“ francusku literaturu, posebice Maupassanta i Flauberta, što mu je omogućilo da savršeno ovlada francuskim jezikom, koji je govorio bez greške. Poslije se uspio upisati u Kijevu na Institut financija i trgovine, gdje je upoznao i buduću suprugu, Jevgeniju Borisovu Gronfejn, kćer bogatih Židova, za koju je i nakon što su se razveli ostao vezan i za koju je tvrdio da mu je bila jedina istinska, velika ljubav.

Godine 1915. preselio se u Petrograd, gdje se upoznao s Maksimom Gorkim. U njegovu *Ljetopisu* objavio je prve priče, uglavnom napisane na francuskom i jidišu, ali većina tih njegovih ranih radova nije sačuvana. Gorki je presudan za Babeljevo literarno formiranje i stoga ne čudi da je jednu od svojih najslavnijih priča, autobiografsku *Povijest mog golubinjaka*, posvetio bardu ruske, odnosno sovjetske, književnosti, koji mu je s vremenom postao ne samo duhovni mentor nego i iskreni prijatelj. U vrijeme Oktobarske revolucije Babelj se nalazio na rumunjskoj bojišnici, a u Petrograd se vratio u ožujku 1918, kada je počeo raditi kao novinar u *Novom životu* (*Novaja žiznj*) Gorkog, menjševički usmjerenu časopisu koji je na Lenjinovu intervenciju sredinom iste godine zabranjen, a cijeli slog štamparije uništen. U razdoblju između 1917. i 1924. Babelj je sudjelovao u bitkama na rumunjskoj fronti, služio u Čeki, pratio je rekvizicije žita i hrane kulačkih gospodarstava u Ukrajini, ratovao protiv bjelogardijskih postrojbi generala Judeniča, pridružio se Prvoj konjaničkoj armiji maršala Buđinija, djelovao u Odesi, a poslije u Petrogradu i Tiflisu kao reporter i tek je nakon toga odlučio ponovno početi pisati, shvativši da je savladao zanat i vjerujući da može pisati bez razvlačenja, kako mu je savjetovao Gorki. I tako su u kratkom

roku nastale njegove antologijske priče sabrane u knjiga-
ma *Crvena konjica* (1926) i *Priče iz Odese* (1928).

Početak građanskog rata Babelj se našao u Odesi, gdje se okušao u svim mogućim poslovima. Ondje se 9. kolovoza 1919. oženio, ali se nije pokazao kao uzoran suprug. Nakon brojnih muževih avantura 1925. Jevgenija ga je napustila. Osim toga, bila je neprijateljski raspoložena prema boljševicima i njihovu teror; mužu je zamjerala pristajanje uz komuniste i na koncu je emigrirala u Francusku. Babelj ju je u nekoliko navrata posjetio u Parizu i pokušavao je nagovoriti da se vrati, ali čak i tada intenzivno je ljubovao s drugim ženama. Iz jedne takve veze (s Tamarom Kaširinom) dobio je sina Emanuela, kojeg je poslije posvojio poznati sovjetski pisac Vsevolod Ivanov, promijenivši mu ime i prezime u Mihail Ivanov. Ne znajući da Isak ima sina s drugom ženom, još zaljubljen u supruga, Jevgenija je pristala na pomirbu s Babeljem. Iz te nakratko obnovljene veze u Parizu rodila se kći Natalija, ali njih dvoje nisu se mogli dogovoriti gdje će nastaviti živjeti. Jevgenija nije željela napustiti Francusku, a Isaku je bilo jasno da u Parizu neće moći živjeti od pisanja, dok je u SSSR-u već stekao reputaciju i sve beneficije koje iz toga proizlaze (među ostalim i daču u Peredelkinu). Tokom 1934. Jevgenija i Isak definitivno su prekinuli: on se vratio u Moskvu, gdje je počeo živjeti u slobodnom braku s Antonijom Piroškovom, s kojom je 1939. dobio kćer Lidiju (Antonija je nakon Drugoga svjetskog rata emigrirala u SAD, gdje je i umrla).

Na Prvom kongresu sovjetskih pisaca (1934), na koji je došao izravno iz Pariza, optužio je Staljina za forsiranje vlastitoga kulta ličnosti, a sama je sebe ironično nazvao „velikim majstorom žanra književne šutnje“, koji time zahvaljuje sovjetskom režimu što mu je omogućio povlašten društveni status, što u vrijeme opće nestašice uživa privilegije, što ga partijska nomenklatura časti visokim društvenim statusom, a sve to samo da ne bi ispunjavao jedinu dužnost umjetnika, koja mu je imanentna, a to je govoriti istinu.

U svibnju 1939. agenti NKVD-a uhitili su ga i zatvorili, prvo u zloglasnu Lubjanku, a potom u Butirku. Istodobno, tim specijalnih istražitelja počeo je raditi na njegovoj optužnici. Okrivili su ga da je špijunirao u korist Francuske i Španjolske te da je pripremao terorističke akcije i formirao antisovjetske ćelije. Naravno, optužbe su bile izmišljene. U početku ih je pokušao odbaciti i ukazati na njihovu apsurdnost, ali ubrzo, izložen teškom zlostavljanju, priznao je krivicu, a za suradnike označio je slavnoga redatelja Sergeja Ejzenštejna (s kojim je i radio na filmu o Pavliku Morozovu, dječaku informatoru sovjetske tajne službe), pisca Ilju Eremburga i jednog od vođa sovjetskih Židova Solomona Miheljsa. Oni su i bili glavna meta NKVD-a, a istražitelj Lav Švarcman, poznat po primjeni suptilnih metoda mučenja, koje nisu isključivale ni batinanje, želio je prisiliti Babelja da bude ključni svjedok optužbe u tom procesu. Istodobno, Švarcman je istraživao i slavnog redatelja Vsevoloda Mejerholjda, a sve to trebalo je zaokružiti u monstruožnu priču o velikoj zavjeri židovskih umjetnika protiv sovjetske vlasti. Ipak, Staljinova antisemitska podvala nije uspjela, između ostalog i stoga što je u listopadu 1939. na jednom od pripremljenih svjedočenja Babelj povukao svoja priznanja i zatražio novu istragu, naglašavajući da su sva priznanja iznuđena brutalnom silom. To je toliko razbjesnilo Lavrentija Beriju, koji je vodio cijelu tu monstruožnu operaciju, da je popis s više od 450 imena „neprijatelja KPSS“ dostavio Staljinu, koji je nonšalantno parafirao popis, pa su svi oni ubrzo strijeljani. Babelja su navodno strijeljali 27. siječnja 1940. i sahranili u zajedničkoj grobnici tzv. narodnih neprijatelja, ali po još važećoj službenoj verziji pisac je deportiran u sibirski gulag, gdje je pod nepoznatim okolnostima umro 17. ožujka 1941. Točan datum njegove smrti do danas je ostao dvojben.

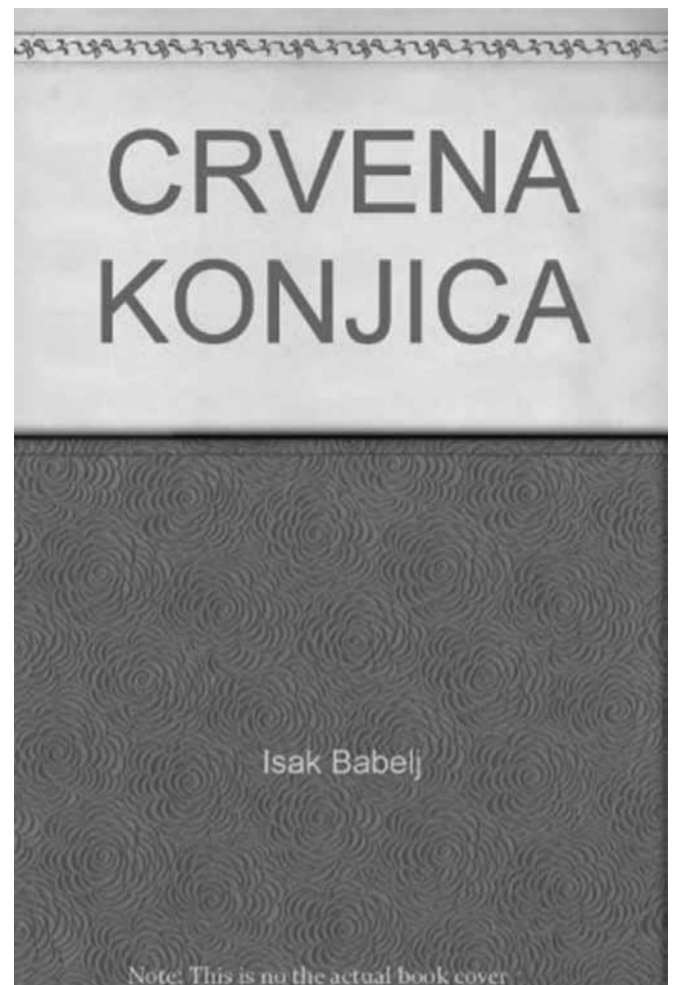
Legenda kaže da je, nakon što mu je bila pročitana smrtna presuda, Babelj odgovorio: „Nevin sam, nikada nisam bio špijun i lažno ste me optužili kao što ste me i prisilili da druge lažno optužim.“ Nakon što su ga uhitili, po već ustaljenim receptima staljinističke cenzure, svi njegovi tekstovi povučeni su iz javnosti, njegova djela izbačena iz školskih udžbenika, a njegovo ime izbrisano iz sovjetske enciklopedije. I ne samo to: gdje god se našlo njegovo ime, kao autora filmskih scenarija, kazališnih adaptacija, bilo je precrtano sa željom da ga se „trajno baci u zaborav“. Početkom procesa destaljinizacije, Babelj je 1954. rehabilitiran, njegova su se djela ponovno počela tiskati, a u tomu su veliku ulogu imali i njegovi

prijatelji, pisci Konstantin Paustovski i Ilja Eremburg, koji su mu se kao književniku istinski divili i svrstavali ga među najvažnije sovjetske prozaik. Uspjeli su 1957. tiskati i njegova izabrana djela, ali je cenzura i dalje onemogućavala objavljivanje tekstova u kojima je, primjerice, afirmativno pisao o Lavu Trockom. Tek nakon raspada SSSR-a, u prvom kompletnom ruskom izdanju 2002. pojavili su se i prije zabranjivani tekstovi koji su dijelom bili tiskani u ruskom egzilnom izdavaštvu, ali nikada u cijelosti. Poznati kazališni komad *Marija*, u kojem je oštro osudio političku korupciju i progone nevinih u sovjetskom društvu (komad se tridesetih godina igrao na Zapadu), u Rusiji se mogao prikazati tek nakon raspada SSSR-a, odnosno nakon 1994. Pripreme za prikazivanje tog kazališnog djela počele su u jednom od moskovskih kazališta tokom 1935. Ali NKVD je zabranio dalji rad na predstavi, a cenzura se posebice okomila na rečenice u kojima njegovi junaci upozoravaju „kako sve ono što se u SSSR-u dogodilo nakon dolaska komunista na vlast, ne mora biti i najbolje rješenje za društvo“.

Važno je napomenuti da se još ne može ući u trag znatnom djelu Babeljeve ostavštine, posebice pismima koje je iz Francuske pisao nevjeračanoj supruzi Piroškovej, kao i nekim svojim prijateljima, primjerice, Juriju Anekovu. Jednako tako, ne zna se što je s prijevodima proze (s jidiša na ruski) velikoga židovskog pisca Šaloma Alejhema, kojim je Babelj bio opčinjen. Također su nestali i rukopisi velike novele koja je trebala prerasti u roman o Kolji Topuzu, razbojniku iz Odese sličnu Benji Kriku, u kojem je želio pokazati kakav se tip ljudi formirao u sovjetskom ideološko-mafijaškom *melting potu*, koji su radi vlastitog probitka spremni sve i svakoga žrtvovati. Piroškova je poslije objašnjavala kako je pokušala doći do Babeljeve ostavštine, u tomu joj je pomagao i Ilja Erenburg, ali bez uspjeha. Tek za vrijeme perestrojke dobila je odgovor da su svi tekstovi koje traži spaljeni. Ipak, neki povjesničari vjeruju da se još nalaze u nekom od javnosti nedostupnih arhiva. Posebice stoga jer se zna da je gotovo svaku svoju priču razrađivao u mnogo verzija. Velike zasluge za očuvanje njegove ionako oklaštrene baštine imala je njegova kći Natalija (udana Brown), neprijeporni autoritet u tumačenju njegova djela. Prije nego što je umrla (2005. u Washingtonu), napisala je predgovor za američko izdanje očevih sabranih djela koji se smatra jednim od najinstruktivnijih tekstova o svekolikom Babeljevu stvaralaštvu.

Kako tvrdi Konstantin Paustovski, Babelj je zastrašujućom snagom i energijom pokušao utjeloviti svoj nikada dokraja ostvaren san: ispisati veliku knjigu o svim nijansama crvene boje ruske revolucije kojom je tako bolno bila prožeta Rusija, a posebice usud ruskoga židovstva. Jer veze revolucije i židovstva bile su koliko neraskidive, toliko problematične i kontroverzne

Kako tvrdi Konstantin Paustovski, Babelj je *zastrašujućom snagom i energijom* pokušao utjeloviti svoj nikada dokraja ostvaren san: ispisati veliku knjigu o svim nijansama crvene boje ruske revolucije kojom je tako bolno bila prožeta Rusija, a posebice usud ruskog židovstva. Jer veze revolucije i židovstva bile su koliko neraskidive, toliko problematične i kontroverzne. Iako te teme vrve patetikom, Babeljevo majstorstvo sastojalo se u sposobnosti da ih iskaže na posve suprotan način i to ga je učinilo nedostižnim majstorom kratke priče. Književni genij kojim je bio obdaren, talent kojim Bog samo rijetke tako obilno nagrađuje, omogućili su mu da stvori monumentalnu fresku ruske revolucije. *Crvena konjica*, koju je naslikao Kazimir Maljevič i Chagallova platna na kojima Židovi lebde iznad sinagoga i ruskih palanki, vezivno su tkivo Babeljeva stvaralaštva. Bez njegove književne vizije simbioza Maljeviča i Chagalla teško da bi bila dokučiva u svoj svojoj avangardnoj punini. Primjerice, priče *Crkva u Novgorodu* i *Moja prva guska* paradigmatički ukazuju, a to zapravo vrijedi za *Crvenu konjicu* u cjelini, na

avangardnost koja izmiče svakoj klasifikaciji i koja ga je učinila najvažnijim sovjetskim pripovjedačem. Naravno, neki kritičari u tome prepoznaju jasne antisovjetske i antisocijalističke tendencije, ali danas su ti glasovi sve tiši, zapravo su nestali, jer su sporovi te vrste postali bespredmetni.

Mnogoznačnost Babeljeva gusto ispisana teksta, ali jasna i precizna izraza, ono je što tako neodoljivo privlači, jer to nije samo slika stvarnosti već i slika duboke humanosti. Babelj je suprotstavljao svoje likove i događaje ironizirajući junake svojih djela i nijedna od sukobljenih strana, ma koliko se pozivala na ideale slobode i istinoljubivosti, nije sveta i nedodirljiva u svojim postupcima. Tako i Madonu, kada piše o poljskim katolicima i plemićima, možemo shvatiti kao simbol ženske čistoće, ali i tjelesnog i duhovnog posrnuća, posebice oskvrnutih i silovanih žena od strane pijanih vojnika (i crvenih i bijelih), koji su nakon osvajanja nekog sela ili grada činili stravična zlodjela.

Znatan broj Babeljevih proza nisu samo puka imaginacija ili priče napisane na temelju informacija iz druge ruke. Činjenica je da njegov glavni junak Ljutov (pripovjedač iz *Crvene konjice*), upućuje na piščevu ambiciju da iz vlastitog iskustva progovori o zbivanjima kojima je svjedočio. Naime, Babelj je bio priključen Prvoj konjičkoj armiji RSFSR-a, kojoj se na čelu nalazio slavni vojskovođa Semjon M. Buđoni, koji je poslije ogorčeno reagirao na piščeve novele smatrajući ih otvorenim ismijavanjem i blačenjem „boljševika i njihove pravedne borbe za bolji svijet“. Istodobno, Babelj nije želio samo naglasiti autentičnost socijalnih ili etničkih lokaliteta, već i svih svojih ratnih doživljaja, uključujući brutalnost vojnika u svim bitkama. Na neki način Babelj je u isti koš stavio i *crvene i bijele*, tako da nije bio samo kroničar pohoda Buđonijeve konjice, već se trudio biti zapisničar i analitičar svijeta koji se iz temelja mijenja, u kojem se staro raspada, a novo još nije uspostavljeno, i upravo u toj točki dolazi do krvavog, strukturalnog sruza u kojem su na površinu isplivali svi stoljećima taloženi etnički, vjerski, kulturni, socijalni i ini bjesovi u svekolikoj svojoj okrutnosti.

Usprkos svjetskoj slavi, Babelj je i u Rusiji i u Ukrajini još nekako marginaliziran; konzervativni nacionalisti ne mogu mu oprostiti revolucionarno, boljševičko suputništvo, ali ni izraženo židovstvo u njegovoj literaturi, što pokazuje da ga nisu razumjeli. Od židovstva i boljševizma branio se vrhunskom (auto)ironijom, a Židove i boljševike opisao je kao „romantične tragičare koji zrcale neostvarivost revolucije“, revolucije koja se raspada činom vlastitog ostvarenja. U Odesi, u Moldovanki, četvrti u kojoj je rođen, jedna je ulica dobila njegovo ime, a kipar Gregor Frangulija je 2011. izradio spomenik do stojan njegova djela. Ipak, čini se da je Babeljevo djelo još izazov koji čeka prave tumače.

Kafka i nogomet

Rezultat je bio 4 : 2

Iako Franz Kafka i Josef David nisu bili navijači istoga kluba, grubost i obijest što ih je prof. Vogel dijagnosticirao među nogometnim navijačima, ali isto tako među igračima, pa i sucima, srećom se nisu uvukle u njihovu obitelj

Piše Boris Perić

„Snad teđ football vübec přestane“ (možda će nogomet sad uopće prestati) jedna je od najzagonetnijih, ako ne i najzagonetnija rečenica što ju je Franz Kafka ikad napisao. Istina, u njegovim romanima, pripovijetkama, proznim fragmentima i dnevnicima tražit ćemo je uzalud, jer napisao ju je – izvorno na češkom jeziku – 3. listopada 1923. u jednom pismu što ga je iz Berlina poslao svom šogoru Josefu Pepu Davidu u rodni Prag. Ma koliko naoko bio privatne prirode, Kafkinu nogometnom *statementu* posvećen je dosad već popriličan broj što novinskih, što stručnih članaka, jer zašto bi, zaboga, Kafka, strastven navijač bečkoga **židovskog nogometnog kluba** Hakoah Wien, najvažnijoj sporednoj stvari na svijetu zapravo trebao prognozirati prestanak? Neko osobito svjetlo u neodumicu ne unosi ni činjenica da je Kafka 16. listopada 1921. u svom dnevniku „nesreću neprestanog početka“ opisao kao „nedostatak obmane o tome da je sve samo početak, odnosno, da nije čak ni početak, ludost drugih, koji to ne znaju, pa, primjerice, igraju nogomet, ne bi li napokon ‘napredovali’, zakapajući vlastito ludilo u sebi kao u lijesu...“, jer nogometno ludilo ipak još nitko nije našao potrebnim zakapati u sebi, premda je neke bjelodano već zakopalo u lijesu. Ili se put odgonetke možda krije u pismu što ga je praški autor ujesen 1920. napisao svojoj starijoj sestri Elli, udanoj Hermann, u kojem, istina u sasvim privatnom, obiteljsko-odgojnom kontekstu, napominje da „igranje nogometa (...) ne mora, ali može dovesti do užasne dosade i dezorijentiranosti“? Nažalost, ni tamo, ali izvjesnost zgoditka ipak se nazire u piščevoj korespondenciji.

U Pragu je, naime, od 1907. do kraja 1938. na njemačkom jeziku izlazio židovski tjednik cionističke orijentacije *Die Selbstwehr* (*Samoobrana*), podnaslovljen do 1922. kao „nezavisni židovski tjednik“, a otad kao „židovski narodni list“. Prema biografijama, Kafka je spomenute novine redovito čitao od 1911, od 1917. bio im je pretplatnik, a prijateljevao je i s nizom njihovih urednika i suradnika. Između 1915. i 1919. u njihovu je kulturnom prilogu objavio pripovijetke *Pred zakonom* (1915), *Carška poruka* (1919), *Domaćinova briga* (1919) i *Jedan stari list* (1919). Uz to je u pismima obitelji i prijateljima znao komentirati i pojedine članke što ih je *Die Selbstwehr* objavljivao, iako mu, kako se također znao požaliti, pretplatnički primjerak nije uvijek redovito stizao, posebice ne u Berlin, kamo se u rujnu 1923. preselio, nakanivši se oženiti svojom posljednjom životnom družicom, aktivistkinjom i glumicom Dorom Diamant. Jedan od brojeva što ih je, kako saznajemo iz pisma šogoru Pepu, tamo ipak prelistavao, nosi nadnevak 17. tišri 5684. (28. rujna 1923). A u njemu, čitamo, stanoviti „prof. Vogel ponovno piše protiv nogometa“, koji da će „sad možda uopće prestati“. Što je, dakle, posrijedi?

Iako o identitetu prof. Ernsta Vogela ni kafkologija, a ni sam časopis, ne otkrivaju ništa osim činjenice da je živio u Znojmu te da je „kao pedagog“ u više članaka (zapravo, čitateljskih pisama) izražavao nedvosmislen zazor prema nogometu, koji je – nakon što su ga dvije-tri decenije prije u gradove Austro-Ugarske, pa tako i u Prag, donijeli engleski vrtlari – tih godina diljem kontinenta počeo zadobivati obrise današnje popularnosti i navijačkih groznica. „Kao pedagog, ja sam protiv nogometa, jer je on – možete to okretati kako vas volja – sirov i opasan, jer se utakmice ne igraju fer, jer su uspjesi velikih klubova kupljeni zapošljavanjem dobro honoriranih igrača“, započinje Vogel svoju u tom broju već dobro odmaklu polemiku pod naslovom *Borba protiv nogometne pošasti*, konstatirajući potom s gnušanjem kako „prema tim ‘profesionalcima’ mladež diže pogled kao prema idolima“. Nešto dalje citiraju se i autoriteti: „Predsjednik Austrijskoga nogometnog saveza, parlamentarni zastupnik Karl Volkert – dakle, svakako osobnost mjerodavna i za vas – kaže o tome: ‘Pa vrije-

me je da svoju mladež izvučemo iz te kaljuže.“ Jedan od kritičara Vogelovih stavova, kojem je taj dio polemike, uzgred, u cijelosti i posvećen, bio je Ernst F. Taussig, praški židovski pisac i urednik, čija je sestra Elza, što možda i nije sasvim nebitno, bila udana za Kafkina prijatelja Maxa Broda. Nešto prije njega, u broju od 24. kolovoza, na Vogelove su se, pak, tirade osvrnuli i praški sveučilišni profesor Karl Weil te sportski novinar Egon Štern, spočitavajući mu da unatoč potpunom nepoznavanju materije „i kod Židova omiljenoj sportskoj grani nogometa želi zadati smrtni udarac“: „Ono što nas, međutim, prisiljava da odgovorimo jest vidno reakcionaran stav, kakva se bivši austrijski srednjoškolski profesor iz devedesetih godine prošlog stoljeća nikako ne bi trebao postidjeti. Otad se, naime, svim sredstvima radi protiv nogometa, a s kakvim uspjehom, to danas najbolje pokazuje neslućena rasprostranjenost sporne igre.“

U članku na koji se u svom pismu referira Kafka prof. Vogel, međutim, ispravnost svog stava nastoji dokazati i politički, posežući pritom duboko u idejnu riznicu sama cionizma. „Vi smatrate da je nogomet polučio upravo prijelomne učinke na razvoj nacionalnog židovstva“, predbacit će tako svojim kritičarima: „To ne samo da je – kako i sami kažete – smiona tvrdnja, nego i nečuveno pretjerivanje, što ga moram odbaciti u ime svih nacionalnih Židova, koji su dosad bez posezanja za tim sportom učinili toliko dobra za Židovstvo (Balfourova deklaracija)...“ Aktualna potkrepa toj tezi, skicirana u sljedećih nekoliko rečenica, vodi nas već na Kafkin navijački teren: „Uspjeh što ga je Hakoah postigla u Londonu nažalost ima gorak prizvuk. Nogometnom klubu West Ham United u bečkoj je vijećnici svojedobno priređen službeni prijem. Hakoi u Londonu nije ukazana ista čast. (...) U Londonu je za Hakou igrao i Gold (Maximilian Gold, poznati austrijski nogometaš i trener židovskog podrijetla, nap. a.), što joj ga je tik pred putovanje za 35 milijuna kruna „prepustio“ WAF. Činjenica je to koja, bit će, veoma negativno utječe na idealnu stranu same stvari. U Beču sad svi slave ‘austrijsku momčad’, dok bi u suprotnom slučaju bili izgubili Židovi.“

U pismu svojoj starijoj sestri Elli, poslanom ujesen 1920, Franz Kafka, strastven navijač bečkoga židovskog nogometnog kluba Hakoah Wien, napominje da igranje nogometa ne mora, ali može dovesti do užasne dosade i dezorijentiranosti

Kafka je navijao za Hakoah Wien

Riječ je, uzgred, o dvjema utakmicama što su ih britanski i austrijski klub odigrali u svibnju i rujnu 1923, pri čemu je poraz FA-kupskog finalista West Ham Uniteda

Nogometni statement: Franz Kafka

na uzvratnoj utakmici (3. rujna 1923, rezultat: 5 : 0) bio i prvi poraz što ga je ikoji britanski tim pretrpio od nebritanskog na domaćem terenu. Koliko je ta utakmica, odigrana 4. rujna 1923. na londonskom stadionu Upton Park, značila Kafki, razvidno je i iz pisma što ga je Josef David, koji je, za razliku od svog šogora, u tom specifičnom slučaju očito favorizirao britanski klub, svega dan poslije iz Praga poslao svojoj supruzi i Kafkinoj sestri Ottli u Šlesku: „Reci mu da je Hakoah u Londonu pobijedila West Ham s 5 : 0. Danas je o tome pisao *Tagblatt* (*Praški dnevnik*, nap. a.). Ili je *Tagblatt* nešto zeznuo ili su vesthemovci u nogama još imali japanski zemljotres (potres magnitude 7,9, koji se 1. rujna 1923. dogodio na japanskoj visoravni Kanto, nap. a.).“

U Vogelovu, kako se čini, posljednjem članku nailazimo, međutim, u kontekstu te za mnoge legendarne utakmice i na zanimljiv citat iz bečkoga židovskog lista *Morgenzeitung* (*Jutarnje novine*): „Zašto Hakoah u tuđini igra uvijek bolje nego u Beču? Uzrok tomu treba tražiti u bečkoj publici, koja se ponaša krajnje antisemitski. Ekscesi svih vrsta ugrožavaju duševnu snagu židovskih nogometaša.“ „Vidite, gospodine Taussig“, zaključuje Vogel, „da pomno čitanje novina u parku nije baš sasvim beskorisno. Tu i tamo ono pokazuje i drugu stranu medalje, što ste je ovdje tako sjajno opisali. Španjolske, pak, novine čitam zato što je Makabi Brno u Španjolskoj nastupio pod lažnim imenom Moravia, ali o tome drugom prilikom.“ Druge prilike, međutim, nije bilo, jer je *Selbstwehr* u broju od 5. listopada redakcijskim komentarom okončao polemiku, kojoj se, s obzirom na aktualnost i atraktivnost teme, očito nije vidio kraj. U redakcijskom osvrtu tako se moglo pročitati: „Popularnost nogometnog sporta jest činjenica s kojom se mora računati. Kao i kod svakog sporta osim ljudi koji su za njega strastveno zainteresirani postoje i oni koji za njega nemaju nimalo razumijevanja. (...) Stoga bi bilo najbolje da se na stvar ne gleda kao na problem, a neće biti od pomoći ni ako se nogomet nazove ‘pošašću’ i najavi borba protiv njega, bilo apeliranjem na židovske roditelje, bilo u obliku brošure. (...) Njegova posebna privlačnost sastoji se u tome da je posrijedi borbena igra kod koje su uz tehničku okretnost i taktičnost presudni i inteligencija i ambicija, pa i u tome da se oko momčadi uvijek okuplja skupina ljudi koji u tih jedanaest najboljih vide reprezentante zajedničkog cilja, ma bili to i samo bodovi na prvenstvu. Tako postaje razumljivo i zašto se može govoriti o nacionalnom značenju nogometa za židovstvo. Židovski klubovi svojim bijelo-plavim bojama ne predstavljaju samo sebe same, nego uvijek i ideju nacionalnog samooslobođenja.“

Moglo bi se iz ove prepiske, koja je ipak potrajala malo više od mjesec dana i dobro uzburkala tadašnju čehoslovačko-židovsku javnost, zasigurno iščitati još mnogo toga zanimljivog, ali nogomet je, eto, s citiranim redakcijskim komentarom prestao biti tema. A na taj prestanak mislio je, uostalom, u svom pismu i Kafka. Iako Franz Kafka i Josef David bjelodano nisu bili bodritelji istoga kluba, grubost i obijest, što ih je prof. Vogel u svojim napisima dijagnosticirao kako nogometnim navijačima, tako i samim igračima, pa i sucima, srećom se nisu uvukle u njihovu obitelj. Tako je i u pismu što ga je sredinom prosinca 1923. iz Berlina poslao svojoj sestri Ottli Kafka za šogora, gorljivoga navijača praške Slavije – ponovno na češkom – dopisao i ovo: „Pepo, molim te, ne ljuti se što ti zadajem toliko posla, ali zato je Hakoah opet izgubila od Slavije.“ Koliko je poznato, rezultat je bio 4 : 2.

15. Festival tolerancije

Od etike do estetike

U filmu pod naslovom *Skriveno djetinjstvo: Vesnina priča* producentica Nataša Popović i redatelj Željko Rogošić materijalizirali su životnu priču povjesničarke umjetnosti, prevoditeljice i novinarkes Vesne Domany Hardy koja u sebi sažima svu tragediju židovske sudbine na našem i ne samo našem tlu

Piše Hrvoje Pukšec

Medijski svijet u koji smo uronjeni polako ali sigurno postaje gusto PR-tkanje u koje su niti posebno dizajnirane ne bi li publici prenijele točno određene slike, misli, ponekad možda i ideje. Često ideje s kojima ne znamo što ćemo, misli koje zbunjuju, slike što ne nestaju. Svejedno, ako od tih poliranih tekstova i ne dobivamo cjelovitu informaciju, kritičku razradu i nadogradnju, to ne znači da nisu od koristi. Dapače! Treba ih slijediti poput kamenčića što se ljeskaju na suncu, mali putokazi prema onome što se traži ili mora pronaći. Kamenčići 15. Festivala tolerancije (Bundek, 1–10. srpnja 2021) uistinu su lijepo uglačani i ponosno šapuću o desetak tisuća posjetitelja, pedeset i jednom filmu, dvanaest koncerata, tri izložbe i jednakom broju okruglih stolova i, nikako ne manje važno, jednoj mikromodnoj liniji i predstavljanju jednog romana.

Festival je izrastao iz Festivala židovskog filma kao jedinstvena zagrebačka kulturno-edukativna platforma s idejom da programima potiče publiku na promišljanje i stvaranje tolerantnijeg društva. Festival tolerancije kao Festival židovskog filma London – Zagreb započeo je 2007. godine, a 2012, oslušujući potrebe, interes i bilo publike, promijenio je ime u današnje. Od tada pa do danas u skraćenim izdanjima bio je prisutan u još sedam gradova u Hrvatskoj i široj regiji: Beču, Beogradu, Cetinju, Ljubljani, Podgorici, Rijeci i Sarajevu. Tijekom 2018. prošao je kroz organizacijsku, a potom i konceptijsku redefiniciju tijekom koje su postavljene jasno usmjerene filmske programske cjeline i započeta vlastita produkcija sadržaja (izložbe i filmovi). Smrt dugogodišnjega počasnog predsjednika i zaštitnog lica festivala Branka Lustiga, a onda pandemija i potresi, suočili su festival s brojnim izazovima. Ipak, čini se da je upravo u suočenju s problemima koji su festivalsku scenu stavili na kušnju pronađen novi vitalizam i zamašnjak za festival koji je za cijeloga postojanja naglasak stavljao na sadržaj, ne na formu. Odlazak iz kinodvorana u otvoren prostor na zagrebačkom Bundeku unatoč (ili usprkos) pandemiji filmskim projekcijama i drugim programima privukao je brojnu publiku, ali i medijsku pozornost, koja je za angažirane kulturne projekte uvijek vrlo važna.

Filmski je dio festivala otvoren norveškom povijesnom dramom *Izdani* redatelja Erika Svenssona, koja je u razmatranje uzela manje poznatu istinitu priču iz najcrnjeg razdoblja novije povijesti, Holokausta. Progon Židova proveden je i u toj najsjevernijoj europskoj državi, pod vodstvom lokalnih fašista i kolaboracionista. Svensson je snimio vizualno i sadržajno dojmljiv film sjajnih glumačkih izvedbi o obitelji Braude, točnije o Charlesu Braudeu, norveškom boksačkom šampionu, Židovu, uhićen i prisiljen na težak rad u koncentracijskom kampu Berg u mjestu Tønsberg pored Osla. Njegovi su roditelji i dva brata iz istog logora deportirani u Auschwitz i tamo ubijeni, a sam je film norvešku javnost prisilio na suočenje s povijesnim istinama koje su tijekom desetljeća pale u zaborav. Izbor filma *Izdani* za otvaranje festivala klasičan je pristup kojim se ostalo na tragu nasljeđa kulturnog događanja u kojem se Holokaust uvijek i iznova posebno obrađuje. Holokaust i njegovo nasljeđe prikazano je u još nekoliko filmova. Posebno je zanimljiv bio dokumentarni naslov *Značenje Hitlera* u kojem se o Hitleru i njegovoj (antisemitskoj) politici govori iz suvremenog rakursa. Ipak, svakako je najvažniji film o Holokaustu onaj koji je organizator sam producirao – *Skriveno djetinjstvo: Vesnina priča*. Producentica (ujedno pokretačica te direktorica festivala) Nataša Popović i redatelj Željko Rogošić filmski su ispričali životnu priču Vesne Domany Hardy, povjesničarke umjetnosti, prevoditeljice i novinarkes koja u sebi sažima svu tragediju židovske sudbine na našem i ne samo našem tlu. Njezin

otac, prije no što je ubijen kod Rakova Potoka, vidio ju je samo jednom, a desetomjesečnu djevojčicu majka Eva Domany spašava ostavivši je na skrb Ruži Fuchs, hrabroj ženi koja je početkom devedesetih i službeno uvrštena među najhrabrije, u Pravednike među narodima. Kraj rata malenoj Vesni samo je naizgled donio olakšanje – od ustaša oduzeta imovina nije vraćena, a unatoč činjenici da joj se majka vratila iz partizana kao pobjednica, ubrzo je poslana na Goli otok, na kojem je provela više od dvije godine. Uostalom, kao i većina preživjelih Židova koji su prije Drugoga svjetskog rata činili građansku elitu. Potresan je to i dojmljiv srednjometražni dokumentarac koji će u sklopu cjelogodišnje aktivnosti Festivala tolerancije putem projekta Dijalogija biti prikazivan i u hrvatskim školama, za što je već dobivena suglasnost od strane Ministarstva znanosti i obrazovanja.

Planiranu veliku retrospektivu filmova Branka Lustiga u 2020. spriječila je pandemija koronavirusa, a u 2021. petrinjski potres, koji je ošteti Gorgonu, dvoranu u Muzeju suvremene umjetnosti, gdje se trebala održati i koja je trenutno jedna od rijetkih zagrebačkih dvorana u kojoj se mogu projicirati filmovi sa svih profesionalnih formata, što je ključna pretpostavka za projekcije Lustigovih filmova. Svejedno, retrospektivni program ponudio je dva posve različita filma nadahnuta (i opet) istinitom povijesnom pričom iz doba Holokausta. Proslavljeni američki redatelj John Huston snimio je 1981. općepoznati *Bijeg u pobjedu* sa Sylvesterom Stalloneom i Michaelom Kaneom u glavnim ulogama, no manje je poznat i u Hrvatskoj u novije vrijeme neprikazivan mađarski film *Dva poluvremena u paklu* Zoltána Fábrija. Nastao 1961, u filmofilmskom smislu bio je to jedan od najupečatljivijih trenutaka 15. Festivala tolerancije. Majstorski režiran, besprijekorno snimljen (Ferenc Szécsényi) i nedavno restauriran, to je film u kojem ratni zarobljenici pokušavaju preživjeti uz pomoć nogometa, a u mađarskoj filmskoj inačici emotivnu poveznicu s publikom održava lik šepRTLjavog ali nepokolebljivog Židova Steinera (Dezső Garas). Iako je stvarna nogometna utakmica odigrana 1942. u Ukrajini, i mađarski i američki filmski tretman iste teme nudi pogled na dvije posve različite filmske ali i propagandne škole.

Filmske posvete nogometu u povodu Europskog prvenstva nisu stale na retrospektivnim naslovima, već je prikazan i poprilično kaotičan, u niskim produkcijskim uvjetima sniman dokumentarac *Robinova družina*. Smješten u suvremeno austrijsko društvo, na rubnim dijelovima Beča, gdje se igraju nogometne amaterske lige sastavljene od uglavnom gastarbajterskih, migrantskih i izbjegličkih momčadi. Bečki *dotepenci*, osim želje za boljom budućnošću dijele i ljubav prema nogometu, a pratimo klub pod vodstvom mladog Austrijanca Robina, koji ne zna igrati, ali želi upravljati. Svojim igračima, svojim društvom – i sobom. Nogomet je često prljav, bespoštedan sport, pogotovo u tim blatnjavim ligama u kojima osim pokvarenih sudaca i grubih igrača vlada zapanjuća razina rasizma i nacionalizama na rubu fašizma. Ono što Robina vrebava iz prikrajka jest spoznaja da je ono što svakodnevno sluša na nogometnim terenima istodobno duboko ukorijenjeno u njegov vlastiti narod i njegovo društvo. Antisemitizam. Opet su Židovi krivi za sve! Slično otkrivamo i u hermetičnom povijesnom dokumentarcu Jima Finna *Terenski vođač Ulyssesa S. Granta*. Dijelom putopis, dijelom esejiistički film, a dijelom krajobrazni dokumentarac, Finnovo djelo bavi se američkim građanskim ratom i preneseno u sadašnjost razlozima rasno duboko podijeljena suvremenog američkog društva. Već oko desete minute filma otkriva se još jedan manje poznat povijesni detalj, onaj vezan uz odredbu *General Orders No. 11* koju je u prosincu 1862. izdao upravo general Grant. Riječ je o diskriminatornom zakonskom aktu kojim su Židovi protjerani iz južnih država: Kentuckyja, Mississippija i Tennesseeja.

Festivali bez iznimke teže filmovima koji su u skladu s njihovom misijom, nastojanjima i konačno: sentimentom. To znači da njihovi voditelji nepogrešivo biraju i prikazuju svoje *tipične* filmove, no samo ponekad imaju priliku prikazati paradigmatičke filmove, koji svakim kadrom, rečenicom ili zvukom odražavaju nastojanja festivala koji ga projiciraju. Festival tolerancije imao je sreću da u svojem ovogodišnjem izdanju prikaže jedan takav: *Minjan* Erica Steela. Egzistencijalno-ljubavna drama smještena u New York osamdesetih, grad poharan sidom, prati sazrijevanje mladoga ruskog židovskog imigranta Davida. On je rastrgan između čvrstih odnosa unutar uže obitelji i vlastitih težnja, a ni najmanje mu ne pomaže činjenica da se rijetko druži s djevojkama i da se s njima teško snalazi. Snažna priča o pobuni, samootkrivenju te seksualnom i duhovnom buđenju publici je u dva sata prenijela sve za što se Festival tolerancije petnaest godina zalaže: prosperitetno, tolerantno društvo u kojem ima mjesta i za nacionalne i za seksualne manjine. Društvo u kojem ima mjesta za svakoga jer – što se u filmu divno prikazuje – svatko je vrijedan, bitan i nezamjenjiv. Što god radio, koga god gledao i odakle god stigao.

Od etike do estetike. Postoji li bolji zaključak od prethodne rečenice? Ne, ukoliko govorimo o događanju koje promiče vrijednosti demokratskog i građanskog društva u punom značenju tih pojmova.

Ljetnja idila: obitelj Grlić u Brelima (iz privatne zbirke Vesne Domany Hardy)

Skica za portret

Birtaš staroga kova

Stjecajem okolnosti Fedor Freljih postao je ugostitelji i vlasnik kafića Vespa u strogom središtu Zagreba, u kojem se okupljaju novinari, fotografi, plesači, radnici i čistači ulica

Piše Feđa Gavrilović

U samu centru Zagreba, u dnu dvorišta Ilice 8, istog onoga u kojemu je studio imala fotografkinja Antonija Kulčar – Foto Tonka i odakle je 1981. Tom Gotovac istrčao gol kako bi izveo performans *Zagreb, volim te!*, dvorišta koje je u doba najvećih ljetnih vrućina osvježeno strujom hladnoga zraka iz Tunela Grič, nalazi se simpatičan kafić Vespa. Sastajalište je to novinara, fotografa, radnika, umjetnika, čistača ulica, plesača i koreografa iz susjednoga Zagrebačkog plesnog centra, uličnih zabavljača, odvjetnika i umirovljenika iz središta grada. Među njima se nerijetko vidi stalno nasmiješeno lice vlasnika obrta Vespa i odnedavno umirovljena voditeljica tog lokala Fedora Freljha, kojega gosti od milja zovu Feđa. Taj moj skoro pa imenjaka ugodan je stariji gospodin, čovjek bi rekao ugostitelj staroga kova, koji će uvijek srdačno popričati s posjetiteljima kavane. Međutim, on je ugostitelj ili, kako sam kaže birtaš – postao spletom okolnosti, a njegova priča i priča njegove sekularne židovske obitelji zanimljive su, baš kao i šaroliko društvo koje se okuplja u Vespi. Tu priču ispričao mi je u obiteljskom stanu, pokraj ulice Medveščak, u kojemu je sada jedini stanar.

„Đuro Weiss, moj praujak, bio je željeznički tajkun. Bio je poznat i kao humanitarac, a zgradu u dvorištu Ilice 8 sagradio je kao javno kupalište i darovao gradu“, počinje pričati Feđa, koji je i obiteljski povezan s prostorom u kojemu se nalazi kavana Vespa i u kojemu još djeluje (u nešto manjem prostoru nego prije) gradsko kupalište Diana.

Obitelj Freljih podrijetlom je iz Karlovca. Tamo je Fedin djed Oton držao knjižaru na početku današnje Radićeve ulice, a u jednom času otvorio je knjižaru i u Beču. Feđa se sjeća da mu je djed govorio kako se u austrougarskoj prijestolnici, u doba vrhunca Carstva, družio sa slikarom Oskarom Kokoschkom, kao i s piscem Karlom Krausom, koje je upoznao u knjižarsko-kavanskim krugovima. U Beču se rodio i Fedin otac Georg. Nakon sloma Austrougarske, obitelj se vratila u Karlovac. Georg je radio u knjižari s ocem, a njegov brat Ernest diplomirao je veterinaru i ostvario pristojnu karijeru u SAD-u (u jednom trenutku bio je čak i glavni veterinar za konje diktatora Dominikanske Republike Rafaela Trujilla). Obitelj je imala još jednu kćer, koja je studirala u Parizu.

Sjećanja Georga Freljha ostala su razasuta u mentalnim ladicama njegova sina Feđe, koji ih sada preda mnogom polako i nespretno otvara. To su sjećanja na prijeratne izlete u Zagreb za vrijeme školskih ljetnih praznika, kada je Georg dolazio svojoj sestrični Nadi Freljih (poslije udanoj Reiner, koja je postala poznata zagrebačka liječnica), a njihov ujak, željeznički magnat Đuro Weiss, po njih je slao kočiju koja bi ih vozila do njegova imanja na Gornjem Prekrižju. Tu je i sjećanje na mladost u prijeratnom Karlovcu, gdje se družio s Većeslavom Holjecom, budućim zagrebačkim gradonačelnikom, s kojim je ostao u dobrim odnosima do kraja njegova života. Georg je bio i jedan od osnivača veslačkoga kluba Korana, koji se, suprotno od onoga što bismo očekivali, nalazio na Kupi. Aktivnost u veslačkom klubu spasila mu je život u doba Drugoga svjetskog rata, i to, vidjet ćemo, ne jednom. Kako nije bio odveć upućen u politička zbivanja, tek zahvaljujući kolegi veslaču dobio je informaciju da se u NDH sprema internacija i pokolj Židova. Obavijestio je roditelje, Otona i Elzu, koji su spas našli u emigraciji u SAD-u, odakle su se vratili nakon rata, a on sam biciklom se zaputio u Ljubljanu. Tamo je prodavao razglednice i pridružio se ilegalnoj antifašističkoj borbi.

Nekoliko mjeseci u ilegali bilo je puno raskalašenosti. Stalna opasnost u kojoj su se mladi ilegalci i ilegalke nalazili navodila ih je da svaki dan i svaku noć žive kao da su im posljednji. To se jako promijenilo kada je Georg

Od Karlovca do Zagreba: Fedor Freljih
(Snimio: Damijan Tadić)

otišao u partizane, gdje su djevojke bile strogo odvojene od mladića. U partizanskim danima bio je i jedan od osnivača VOS-a, Varnostne obveščevalne službe, antifašističkih obavještajaca u Sloveniji. No ni vojna stega nije dugo trajala. Već 1942. ranjen je u borbi i zarobljen. „Skoro je ostao bez mene“, pripovijeda mi Feđa kroz smijeh, govorom u kojemu se nazire blaga natruha lokalnoga zagrebačkog idioma „jer mu je metak prošao točno pored maloga“.

Fedorov djed Oton otvorio je knjižaru u austrougarskoj prijestolnici, u Beču, u doba kad je Carstvo bilo na vrhuncu. Ondje se družio s Oskarom Kokoschkom i Karlom Krausom, koje je upoznao u knjižarsko-kavanskim krugovima

Tako počinje Georgov put po logorima. Zahvaljujući lažnim ispravama i dobrom poznavanju njemačkoga jezika nisu ga registrirali kao Židova, što bi značilo brzu smrt, nego kao Austrijanca. Najprije je interniran u Begunju, a potom u Dachau, Mauthausenu, Steyeru i Gusenu. Nakon oslobođenja logora vratio se u Karlovac, gdje se nastavio baviti trgovinom različitim robom.

Tu se u priči pojavljuje Feđa. Kao jedan od tri brata, rodio se 1954. u Karlovcu, ali obitelj se zbog očeva posla početkom 1960-ih preselila u Zagreb, u tada novoizgrađenu zgradu pokraj ulice Medveščak (nekadašnje Ulice Moše Pijade). „Tak sam plakao, kada sam išao iz Karlovca“, prisjeća se. „Sada bih se vratio u Karlovac onog vremena. Bio je to krasan, idiličan gradić bogat šumama i rijekama, idealan za odrastanje. Zagreb, pa i ovaj centar, djelovao mi je tada kao hrpa betona.“ Ipak, sada nipošto ne bi mogao otići iz Zagreba, pa čak ni iz centra grada, uz koji je emotivno vezan. Iako su tradicijom Židovi, obitelj je već dugo sekularna, a tek su ponekad odlazili obilježavati blagdane kod očeve sestrične, već spomenute liječnice Nade Reiner.

Ali kako je Feđa dospio do Vespe?

„Moja je želja bila studirati biologiju, to me oduvijek zanimalo. Roditelji su, kak to obično bude, bili protiv, pa sam upisao farmaciju. Samo, tu je bio jedan veliki problem. Od nas sto osamdeset na godini, bilo je sam pet muških, a sve drugo ženske. I to znaš kakve ženske! Iz finih obitelji, našminkane, namirisane ... nikako se nisam mogao koncentrirati ... a kak sam neš moral završiti, da me ne ćope u vojsku, povuci-potegni, upisal sam kasnije i nekak završil agronomiju... i to stočarstvo. A ja s tim nemam nikakve veze. Ta klanja životinja ... to nisam mogel gledat...“, objašnjava mi. Snalazio se u životu na različite

načine. „Dok sam studirao, uzgajao sam tropske, ukrajnske ribice. Imao sam nekoliko akvarija u sobi, a kasnije sam unajmio još jedno skladište sa trideset, četrdeset akvarija i time sam stipendirao dobar dio studija. Išao sam na natjecanja, dobivao nagrade... bil je to lepi hobi ... kojeg sam potrošil u mladosti.“ O ribicama je govorio sa sjetom, ali ne i o nizu svojih drugih poslova. Taj niz staje u haustoru u Ilici 8, gdje je najprije s bratom radio u jednoj optičarskoj radnji i svaki dan odlazio u obližnji kafić, u Vespu, gdje je „ostavljal dnevnicu“. U jednom se trenutku ukazala prilika i Feđa je preuzeo vođenje kafića.

„Htio sam biti biolog, a završil sam kao birtaš... Fulal sam taj život!“, uzdiše on ogorčeno i uz psovku, otkrivajući mi duboku tugu i teret neuspjeha ispod svoga srdačnog osmijeha.

„Pa nije baš bio tako loš?“, pitam ga ohrabrujući.

„Znaš kaj, moram ti reći da nije...“ malo se razvedrio, „Ali stres od kavane mi je posve uništilo privatni život.“ Svjestan kako sve može biti i gore, prepričava mi potom jedno od rijetkih iskustava iz logora koje je pokojni Georg podijelio s njim. „Znaš, tam nisu gledali da preživiš, jer je tih robova bilo na tisuće. Davali su ti užasno male količine klope, minimum minimuma. Recimo, juhu od krumpirovih kora. Stari je izašao s 45 kila. Jednom su jeli neš takvoga ispod neke nadstrešnice i neki logoraš je rekao nešto kapu, kaj ovom nije bilo po volji. A kape u logoru su ti obično bili kriminalci, siledžije. Ovaj je onda udario logoraša po glavi vrećicom s pijeskom... lubanja se raspukla, a komadić mozga upao je starom u juhu... on si misli ... ak to ne pojede, zna da ne bu izdržal rad. I niš ... stisnuo je zube, ispecao mozak iz juhe i nastavil jesti. Al inače ... njega je spasilo to kaj je veslao. Bio je u dobroj fizičkoj kondiciji i zato je mogel podnesti i pothranjenost i hladnoću.“

Obiteljski album ima i vedrijih slika. Feđa mi tako govori kako je u mladim danima često odlazio u obližnji park Ribnjak družiti se s curama. „Jednom smo se tak jedna malička i ja zavukli u grmlje. Kad odjednom čujemo neke korake! Od straha nam nije bilo više ni do čega i hoćemo pobjeći... ali s čim? Netko nam je uzeo svu odjeću kaj smo stavili sa strane i njezinu torbicu, s ključem njenog fiće. Ostali smo samo u hlačama i trebalo je doći do sim. Bila je topla ljetna večer... ali lako za mene. Ona je imala dost velke cice ... dok smo trčali do stana skrivala se između parkiranih auta i zaklanjala ih je rukama, al one su stalno bežale na sve strane. Bilo je već jedan posle pol noći, i ja viknem starome da nam baci s prozora neku košulju ... a on meni ... «pa kaj delaš naokolo, kaj nemaš svoju sobu?!“

Ako vam se sviđaju ove priče, navratite ponekad u hlad Vespe. Možda pokraj šanka ili za jednim od stolova susretnete šarmantnoga Feđu, uvijek okružena stalnim gostima. U Vespi se najbolje osjeća hirovitost života i smrti u središtu Zagreba.

Zvezdana prašina: Annie Leibovitz

Bila je to ljubavna priča

Annie Leibovitz tvrdi da je njezina dugogodišnja prijateljica Susan Sontag voljela avanture. Kada bi završila neku knjigu, nagradila bi njih dvije putovanjem. Znale su smišljati planove o tome kuda će krenuti i kako će to putovanje izgledati. Posljednje ih je trebalo voditi na Amazonu, ali nisu ga uspjele ostvariti

Pišu Janja Franko i Vjenceslav Medar

Postala je poznata fotografirajući poznate. Annie Leibovitz je kao kralj Mida. Sve što dotakne, pretvara se u zlato. Sve važno što fotografira dobiva na još većoj važnosti, bilo da je to medvjedić Krut u berlinskom zoološkom vrtu ili engleska kraljica Elizabeta II.

Dramatične kompozicije, izvanredna uporaba svjetla, snažni portreti moćnih političara, sportaša, filmskih glumaca, kraljica i kraljeva, fotografski je jezik koji obilježava rad jedne od najpoznatijih fotografkinja današnjeg vremena.

Šezdesetak fotografa, novinara te nekoliko televizijskih postaja došlo je na konferenciju za medije u povodu izložbe Annie Leibovitz u Parizu. Izložba se održavala u Maison Européenne da la Photographie u Maraisu, u velebnoj palači s početka 18. stoljeća. Velika je sreća što je avion iz Zagreba kasnio, a bile su još i demonstracije u Parizu, tako da smo stigli kada su već svi otišli. Zatekli samo Annie, koja se vratila u prostor galerije, gdje je bila samo s dvoje svojih prijatelja.

Visine sigurno preko metar i osamdeset, uz mnogo šarma, na onaj tipično američki *easy going* način – kao da se poznamo cijeli život – i ovoga puta, kao na mnogim fotografijama, bila je odjevena u crno.

Njezinu izložbu naslovljenu *A Photographer's Life 1990 – 2005* prati golema fotomonografija, teška barem pet kilograma. Knjiga je rađena kronološki. Tu su osobe iz javnog života koje je fotografirala što po narudžbi, što prema vlastitom impulsu. S druge strane, neke su fotografije veoma intimne, jer Annie okreće kameru prema vlastitom životu i prizorima svakidašnjeg života i smrti ljudi koje je voljela.

Istina, privatno Annie rijetko uzima fotoaparat u ruke. Snimati je počela veoma mlada, a već s devetnaest godina radila je za magazin *Rolling Stone*. „Živjela sam zaista unutar svoga posla i kroz taj posao gradila sam svoj život“, kaže Annie i tvrdi da je fotoaparat, literarno rečeno, bio između nje i života i da je živjela unutar fotografije. „Tako, sve postaje ono što radiš, što je sasvim drukčije nego biti samo prisutan. Jednom sam godinu dana pratila Rolling Stonese na turneji. Kako sam živjela njihovim ritmom, tada sam gotovo izgubila vlastiti život i trebalo mi je nekoliko godina da bih došla u ravnotežu.“

Nailazimo na goleme portrete engleske kraljice. O tome je, svojevremeno, BBC snimio prilog u kojemu se govori kako se kraljica naljutila i napustila snimanje, jer joj je fotografkinja rekla da skine krunu. „To je potpuno izmišljena priča“, osvrće se na to Annie. „Istina, bilo je mnogo pregovaranja o tome kako ću snimiti kraljicu. Uglavnom, sve što sam predlagala kraljica je mahom odbijala. Na kraju, uspjele smo se dogovoriti da je snimim u Buckinghamskoj palači. Kraljica je bila veoma profesionalna i kada prihvati ideju, ima mnogo strpljenja do kraja snimanja. Na snimanje je došla u odori koja je težila barem 25 kilograma. Kada je došla u palaču, bila su upaljena sva svjetla. Zamolila sam da ih pogase, jer sam je željela snimiti u maniri engleskih slikara portreta, poput Gainsborougha i Reynoldsa. Prošetala sam parkom koji me podsjeća na onaj u Versaillesu i snimila nekoliko fotografija.“ Kako kraljica nije pristala na snimanje u parku, Annie je naknadno napravila montažu kraljice snimljene u palači i „stavila“ je u park.

Na izložbi je i čuvena fotografija glumice Demi Moore, obnažene i u visokoj trudnoći te fotografija obnaženog Johna Lennona s odjevenom Yoko Ono, koje su svojevremeno krasile naslovnice *Vanity Faira*. „Budući da sam imala jasnu viziju kako želim snimiti trudnu Demi Moore, bila sam primorana s njome pregovarati, no kada je vidjela rezultat, bila je oduševljena. Johna Lennona že-

ljela sam za naslovnice snimiti sama, no teško da je to bilo moguće pokraj Yoko. Bila sam primorana snimiti ih zajedno.“

Za naslovnice *Vanity Faira* Leibovitzova je snimila i predsjednika Busha mlađeg u njegovu kabinetu, okruženog suradnicima. „Bush stoji na teksaški način, kao jahač kad siđe s konja, s malo razmaknutim nogama i rukama u džepovima. Poznajem ga iz vremena dok je još bio teksaški guverner.“

Smatra se da je na rad Annie Leibovitz u velikoj mjeri utjecala fotografkinja Diane Arbus. „Točno, no ima razlike“, osvrće se na to Annie. „Bitna je razlika u tome što su Dianine fotografije pune tjeskobe, straha, dok ja volim ljude. Daleko sam od fascinacije morbidnim, iako snimam i pokojnike.“

Za sebe kaže da je previše zaposlena dok snima i da nije razvila dar da razgovara s ljudima dok radi. „Isti problem imam sa svojom djecom. Znam kako ih mogu zainteresirati, no ja ih volim gledati, ja sam promatrač. Kreirati dobru fotografiju ne znači da netko na njoj mora glumiti. Zanimljivo je na koliko mnogo načina možete fotografirati.“

U monografiji i na izložbi nalaze se i fotografije Anniena oca u danima bolesti te na smrtnoj postelji. „Fotografija dobiva novo značenje kada neko umre“, objašnjava Annie. „Otac je odlučio umrijeti kod kuće u majčinu naručju. Snimati intimne trenutke ljudi s kojima si blizak velika je povlastica, ali to podrazumijeva i veliku odgovornost.“

Annie se sjeća da je u njezinoj obitelji uvijek bilo mnogo ljubavi i uzajamna uvažavanja. Njezina majka Marilyn odrasla je Brooklynu, a srela je njezina oca u vrijeme Drugoga svjetskog rata. „Moj otac Samuel bio je zgođan frajer u uniformi, a mama je bila iz bolje obitelji.“ Marilyn je rano diplomirala i s dvadeset godina udala se za Anniena oca. Samuel je tek poslije završio studij, i u redu za primanje diplome stajao je zajedno s Annienom starijom sestrom Susan. „Oboje mojih roditelja živjelo je za obitelj. Kada bi me fotografi pitali što bi trebali raditi, kažem im da budu što bliže kući.“

Annie Leibovitz bila je bliska prijateljica spisateljici Susan Sontag i petnaest godina živjele su zajedno. Za to su vrijeme mnogo putovale, nadopunjavajući se u druženju i u poslu. „Ljude je uvijek zanimalo jesmo li bile ljubavnice, prijateljice. Bilo je to više od toga“, kaže Annie Leibovitz. „Najtočnije, bila je to ljubav.“ Poznata spisateljica i fotografkinja srele su se 1980, kada je Leibovitzova poslana da napravi reportažu o Susan u povodu njezine knjige *AIDS i njegove metafore*. „Sjećam se, kada sam trebala ići na večeru sa Susan, znojila sam se misleći da neću moći s njome razgovarati“, sjeća se Annie Leibovitz. „Suprotno onomu što sam očekivala, bila je veoma topla osoba. Jednostavno, bila je šarmantna i na neki način djetinjasta. Bila je znatiželjna, s golemim apetitom za skupljanjem iskustva. Ti si dobar fotograf, ali mogla bi biti i bolji – rekla mi je. Došla je u moj život u pravo vrijeme.“

Tvrdi za Susan da je voljela avanture, povijest i iznenađenja. Kada bi završila neku knjigu nagradila bi njih dvije putovanjem. Znale su smišljati planove o tome kuda će krenuti i kako će to putovanje izgledati. Posljednje ih je trebalo voditi na Amazonu, ali nisu ga uspjele ostvariti.

Zbog Susan Sontag Annie je kupila stan u Parizu. Htjela joj je omogućiti ono što je Susan uvijek željela. Voljela je Pariz. Željela joj je pomagati financijski, kako više ne bi morala raditi lekture i kako bi se mogla posvetiti isključivo pisanju, svojim romanima. Annie se sjeća da je od pisaca veoma voljela Virginiju Woolf. „Osjećala sam

Ljubav viđena kamerom: Annie Leibovitz

se kao osoba koja se brine o nekom velikom. Mi smo veoma vodile računa jedna o drugoj.“ Annie je pratila prijateljicu i u ratno Sarajevo, gdje je ona pod bombama spremala predstavu *U očekivanju Godota*. „Za *Vanity Fair* sam snimala Sarajevo pod opsadom, dok se naveliko pucalo. Susan je bila silno ogorčena zbog onoga što se tamo događalo, a ja sam bila nervozna, jer nisam znala kako će me prihvatiti ratni fotografi. Tamo sam srela Christiane Amanpour, a netko me u čudu pitao što ja tamo radim. Dok sam, u bolnici, fotografirala ranjenika, on je umro. Ima nešto veoma zarazno u tome, biti prisutan tamo gdje se izmjenjuju život i smrt. Tada sam shvatila zašto su neki novinari ovisni o ratovima.“

Kada se Susan razboljela, Annie je prestala raditi kako bi sve vrijeme mogla biti uz prijateljicu. Tada počinje nastajati i njezin fotoesej, gdje kamerom bilježi bolest, operaciju, kemoterapiju, boravak u bolnici te Susanino mučno nestajanje. Na kraju snimila ju je u mrtvačnici u stilu fotografa 19. stoljeća, pod nadrealnim svjetlom. „Izabrala sam odjeću u kojoj će Susan biti pokopana i sama je odvezla u mrtvačnicu. Odjenula sam je u haljinu koju smo kupili u Milanu, čarape koje smo kupile u Veneciji i kaput od crnoga samta koji je voljela odjenuti kada bi išla u kazalište.“

Annie kaže da je njezina teška dvojba bila da li da objavi Susanine fotografije ili ne. U takvim trenucima ona nije željela fotografirati. No na samu kraju prisilila je sebe da uzme kameru u ruke jer je znala da Susan odlazi. „Teško je prestati gledati, vidjeti, kadrirati. Ne može se tek tako uključiti i isključiti. Susan se zaista borila za život. Željela je napisati još knjiga. Kada je umrla, 28. prosinca 2004, slagala sam te fotografije koje sam snimila. To mi je pomoglo da se pripremam za oproštaj od nje. Moja ljubav prema Susan obilježila je kraj njezina života.“

Za *Guardian* Annie Leibovitz je izjavila: „Slobodno nas nazivajte ljubavnicama. Volim tu riječ, ljubavnice, zvuči romantično. Doista želim biti posve jasna: Voljela sam Susan.“

Dok je radila na pripremi monografije i izložbe, svakoga bi dana u svom atelijeru odvrnula *Black Cadillac* do daski i glasno plakala. Tek bi onda počela raditi. Trajalo je to mjesecima.

Na izložbi, vrlo rječito, jedna su pokraj druge crno-bijela fotografija Susan u komi i Scarlett Johansson u boji, u naponu mladosti.

Mnogo prije njihova susreta u svojoj knjizi eseja *O fotografiji* Susan Sontag gotovo proročanski piše: „U ovom trenutku vrijeme je nostalgično, a fotografije aktivno potiču nostalgiju. Lijep događaj može postati predmet žalostivih osjećaja zato što je ostario ili propao ili više ne postoji. Sve fotografije su *memento mori*. Snimati fotografiju znači sudjelovati u smrtnosti, povredljivosti te promjenjivosti neke osobe... One svjedoče o neumoljivom topljenju vremena... Fotografija je i pseudoprisutnost i znak odsutnosti. I potiče na sanjarenje.“

Annie ima troje djece. Prvi put rodila je u pedeset i prvoj godini. Pri rođenju djevojčice Sare bila je prisutna Susan Sontag. Blizanke Susan i Samuelle rodila je zamjenska majka. „Bila je to ljubavna priča sa Susan, s roditeljima povezanost za cijeli život, a s mojom djecom – budućnost. Snimanje pejzaža jest put da se povučem iz priče. To je način da se vratim na zemlju.“

A to je zapravo ljubav

Kako je došlo do braka Nadiye i Baraka? Čini se da ljubav ne poznaje granice ni među Palestincima i Židovima u Izraelu. Nadiyah je voljela pjesme Jehude Amihaja, a Barak pjesme Mahmuda Darwisha. Jedna nevladina organizacija koja je radila na zbližavanju Izraelaca i Palestinaca pozvala ih je na književni susret u Tel Aviv. Tako su se upoznali. Pa neka netko samo kaže da poezija ne može promijeniti svijet!

Piše Lidija Dimkowska

Jedan sam od potomaka preživjelih Židova iz bjeloruskoga grada Bresta koji je u to vrijeme pripadao Poljskoj, odnosno tzv. brestskom getu koji su osnovali nacisti 1941. Nepunu godinu nakon osnutka geta dvadeset tisuća Židova bilo je ubijeno. Od cijele židovske populacije u Brestu ostalo je tek dvadesetak preživjelih. Među njima je bio i moj djed. Trebalo mu je nekoliko godina da dođe k sebi od sveg zla koje je doživio i vidio vlastitim očima. I od bolova u tijelu i duši. U tome mu je pomogla baka, medicinska sestra u bolnici u Brestu u kojoj su se liječili i ostali preživjeli Židovi.

Iza sebe su ostavili jednog sina, moga oca, koji također više nije među živima. Kao ni moja mama. Preminuli su u prometnoj nesreći na putu u Minsk na obranu mog magisterija iz novinarskog dopisništva na tamošnjem sveučilištu. Reći ćete i bit ćete u pravu da je apsurdno u Bjelorusiji magistrirati s temom iz novinarstva, no ta mi je diploma trebala iz formalnih razloga kako bi mi povećali plaću novinara dopisnika na Radiju Slobodna Europa. Nažalost, možda upravo zbog tog apsurdnog, Bog me kaznio – da mi roditelji stradaju na putu na obranu mog magisterija. Kada sam odgovarao na pitanja komisije pogledavajući sve vrijeme prema vratima, oni su već bili mrtvi. Čudilo me da kasne jer su rekli da će krenuti rano ujutro. Kada su mi profesori već čestitali, došla je tajnica i rekla da se dogodila strašna prometna nesreća u kojoj je život izgubio bračni par s istim prezimenom kao i moje. Bio je to najstrašniji dan u mojem životu.

Nakon njihove smrti vratio sam se u Brest i nakon nekoliko mjeseci provedenih u teškoj depresiji obavijestili su me da sam dobio Fulbrightovu stipendiju u Sjedinjenim Američkim Državama. Dao sam oglas da iznajmljujem kuću u kojoj sam ostao sam, ali mjesecima se nitko nije na njega javio. Tek mnogo kasnije sasvim sam je slučajno iznajmio obitelji iz Palestine koja je također slučajno, ako slučajnost uopće postoji, završila u Bjelorusiji prije moga odlaska u SAD na Fulbrightovu stipendiju. Kuća se nalazi među mnoštvom hotela i hotelčića poredanih s obje strane naše Ulice Karla Liebknechta. Ni sam ne znam kako je niknuo tolik broj hotela u našoj ulici kada se tamo prije svega nalaze obiteljske kuće. Zapravo su te kuće postale hoteli, neke su proširili na dvorišta, neke su renovirali pa su postale lijepe kao kutijice. U Brestu nema bogzna koliko turista, kao i uopće u Bjelorusiji, osim možda u Minsku jer je politički sistem strancima egzotičan, ali oni ga više vole fotografirati u Minsku. No lijepo je vidjeti Ulicu Karla Liebknechta onako ukrašenu novim pročeljima kuća. I naša fasada prilično je nova. Nažalost, to je najmanje važno kada kuća ostaje bez stanara, a dom bez domaćina. Ali, eto, barem je obitelj iz Palestine, koja je prošla kroz mnoga previranja, naposljetku našla svoj dom upravo u mojem Brestu, upravo u našoj kući. Sudbina, viša sila, tko bi znao. Ponekad se ne zna je li to želja Boga, Alaha ili nekoga drugog.

Dočekao sam ih u Brestu i ostao s njima u kući sljedeća tri dana. Stari roditelji i kći u odmakloj trudnoći sa suprugom Židovom. Njezin je prvi muž smrtno stradao ispred kućnog praga u Gazi, sin iz prvog braka nije želio poći s njima, ostao je u Gazi i postao jednim od najmlađih čelnika Hamasa, ali o tome nisu željeli govoriti. Kako li je došlo do braka Nadiye i Baraka? Čini se da ljubav ne poznaje granice ni među Palestincima i Židovima u Izraelu. Nadiyah je voljela pjesme Jehude Amihaja, a Barak pjesme Mahmuda Darwisha. Jedna nevladina organizacija koja je radila na zbližavanju Izraelaca i Palestinaca pozvala ih je, uz ostale ljubitelje židovskog i palestinskog pjesništva, na književni susret u Tel Aviv. Tako su se upoznali. Poezija ih je zbližila u svakom smislu. Pa neka netko samo kaže da poezija ne može promijeniti svijet. Ali u Izraelu, odnosno u Pale-

stini nisu mogli ostati; Nadiyah se nije željela odseliti iz Gaze prije svega zbog svog sina, a Barak se pak nije želio doseliti u Gazu, također zbog njezina sina. Nadiyah je odlučila popustiti. U početku su namjeravali preseliti se u Tel Aviv, ali su shvatili da je za par poput njih najbolje negdje u inozemstvu. Raspitali su se o zemlji u kojoj bi mogli živjeti zajedno a da nitko ne prijete ni njoj ni njemu. Krenuli su u Njemačku skupa s Nadijinim roditeljima. Baš u to vrijeme u Berlinu se održavao važan politički susret o stanju u Gazi. U svojstvu novinara Radija Slobodna Europa vidio sam ih kako se vrzmaju oko zgrade u kojoj se održavao susret. Kada sam izašao iz zgrade, oni su još bili ondje, kao da očekuju vijesti o odlukama sa samita o Gazi koje bi trebale riješiti njihove osobne životne probleme. Prišao sam im i pitao mogu li im ikako pomoći. Iznenadilo me što je Židov Barak član obitelji. To mi je bilo jako optimistično u cijeloj krajnje pesimističnoj situaciji s Palestinom i Izraelom.

Grižnja savjesti, koju sam godinama osjećao kao potomak Židova u odnosu na Palestince, dovodila me ponekad u vrlo neugodne i opasne situacije. Ali nisam mogao protiv sebe pa sam neistomišljenicima ovako objašnjavao situaciju s Izraelom i Palestinom: „Ono što su nama činili nacisti za vrijeme Holokausta, to mi, odnosno Židovi u Izraelu, danas čine Palestincima. Čudo da sam još živ. I zato mi je važan svaki susret s Palestincima ili liberalnim Izraelcima. Rekli su mi da su odnedavno u Berlinu, da stanuju privremeno kod rođaka i da ne znaju kako će se snaći u Njemačkoj jer je sve jako skupo, i stanarina i hrana, a da nitko od njih ne može dobiti međunarodnu zaštitu. Tada mi je zaiskrilo – pa ja ću ionako otići iz Bresta na duže vrijeme u SAD zahvaljujući Fulbrightovoj stipendiji koju sam dobio nakon višegodišnjeg apliciranja. Možda bi oni mogli živjeti kod mene, u Brestu, barem koju godinu dok ne nađu bolju zemlju za život? Rekao sam im svoj budalasti prijedlog jer tko bi uopće želio živjeti u zemlji poput Bjelorusije, ali su se oni, začudo, odmah složili. Palestina je još više nemoguća misija od bjeloruske demokracije i da nisi čovjeku u koži kada treba bližnjeg braniti od bližnjih. Uvjeren sam da su prihvatili moju ponudu samo kako bi se Barak osjećao poput obična Židova u svijetu, a ne kao Izraelac oženjen Palestinkom u nepriznatoj državi.

Ja sam se sutradan vratio u Brest, a oni su došli za tri dana. Dočekao sam ih, ostao s njima još koji dan, ostavio im ključeve od kuće i na njihovo inzistiranje broj svoga bankovnog računa te smo se rastali kao prijatelji. Kada su doznali da sam potomak jednog od preživjelih Židova iz Bresta, i Barak i Nadiyah i njezini roditelji tapšali su me po ramenu i veselili se, a Nadijina je mama rekla: „Sada se moraš oženiti, da vam ne propadne loza.“ „Pa sada da se ženim“, nasmijao sam se, „prošlo je meni vrijeme za ženidbu.“ Razumije se da im nisam rekao kako sam u životu imao mnogo prijateljica, ali da sam čitavog života maštao o jednoj djevojčici koja mi je u djetinjstvu poklonila lančić s privjeskom u obliku polumjeseca. I to da su me Amerikanke oduvijek privlačile, barem one iz filmova, i tko zna što se može dogoditi u New Yorku. Rastali smo se kao pravi prijatelji. Stanarina je krajnje simbolična, na moj račun u SAD-u uplaćuju kada mogu i koliko mogu. Nadiyah uskoro treba roditi, a novac im načelno šalju Barakovi roditelji iz Jeruzalema, sretni da im se sin spasio od vojne obveze u Izraelu.

Poslije su se u SAD-u neki moji zemljaci čudili kako sam mogao iznajmiti kuću neprijateljima svojeg naroda u Izraelu. Onima koji ne priznaju državu Izrael, kolijevku Židova iz cijelog svijeta. Zar ne vidim što Hamas radi Židovima? Uvijek im pokušavam polako i smireno objasniti da se ono što danas Izraelci rade Palestincima ne razlikuje mnogo od onog što su nacisti radili Žido-

Literarni izazovi: Lidija Dimkowska

vima u Drugome svjetskom ratu. Zbog takva stava izgubio sam mnogo prijatelja na društvenim mrežama. Neki su me otvoreno nazivali izdajicom i rijetko tko me podržavao. U svakom slučaju, u New Yorku sam se odmah osjećao kao kod kuće. Jako volim taj svijetli grad. Ipak ima nečega židovskog u meni, da se malo našalim: mi Židovi volimo Ameriku. Ne, ja ne volim njihovu politiku koja je danas slična politici Bjelorusije, samo na visokoj nozi, ali tamošnji život – da. Na Sveučilištu Columbia upoznao sam nekolicinu istomišljenika u vezi s odnosom Židova prema Palestincima. Izjava koja je bila objavljena u *New York Timesu* – citiram: „Kao preživjeli Židovi ili potomci preživjelih i žrtava nacističkoga genocida, nedvojbeno osuđujemo masakr nad Palestincima u pojasu Gaze i daljnju okupaciju i kolonizaciju povijesne Palestine.“ – postala je mojim motom. Kupio sam razglednicu iz New Yorka, prepisao tekst i poslao je svojim podstanarima u Brestu. Nakon dva tjedna pozvali su me na razgovor u policijsku postaju u četvrti Astoria u kojoj živim: moja razglednica nije otputovala u Bjelorusiju jer je imala subverzivan sadržaj. Otišao sam, predstavio se, policajci su pronašli moj dosje – da, već sam imao dosje, razglednica je već bila skenirana i isprintana, original su zadržali, a meni dali fotokopiju s pečatom policijske postaje.

Uzeo sam je, na prvom kiosku kupio omotnicu i njezinu fotokopiju poslao svojim podstanarima iz Palestine. I stigla je! Uzvratili su mi razglednicom iz mog rodno Bresta s velikim nacrtanim srcem u kojem je bilo upisano Barakovo ime, a oko njega su bili potpisani ostali članovi obitelji. Nasmiješio sam se: Židov u srcu okružen Palestincima da ga čuvaju od zla. A to je zapravo ljubav, zar ne?

U spomen-domu Karla Liebknechta u Njemačkoj, u Leipzigu, tridesetak individua različita podrijetla i iz različitih dijelova planeta sjedi oko stola u dvorani, dok prisustvuju nesvakidašnjem susretu. Oni sudjeluju u projektu Udruge poštovatelja Karla Liebknechta iz Leipziga koja je 19. siječnja 2018, u povodu 99. obljetnice smrti glasovitoga ljevičara i suradnika Rose Luxemburg pozvala sve emigrante koji su nekoć živjeli na adresi s njegovim imenom ili su na neki drugi, makar simboličan način, povezani s Liebknechtom.

U taj koliko imaginaran, toliko moguć okvir Lidija Dimkowska, jedna od najboljih makedonskih spisateljica, locirala je tridesetak istodobno žalosnih i na neki način ipak optimističnih priča. Kakvo god vrijeme bilo, u kojem god režimu ili poretku se stjecajem okolnosti zatekao, činjenica je da čovjek oduvijek traži svoje mjesto pod suncem. Inventivno i inspirativno o tome svjedoče pripovijetke Lidije Dimkovske, a jednu od njih donosimo u našem časopisu u prijevodu Borjane Prošev-Oliver. Lidija Dimkowska rođena je 1971. u Skopju, piše stihove i prozu te prevodi s rumunjskog i slovenskog na makedonski jezik. Živi u Sloveniji, u Ljubljani.

Rariteti

Sedam stoljeća jednog molitvenika

Knjiga sadrži cjelovit ciklus molitvi za Roš hašanu i Jom Kipur, najsvetije blagdane u židovskom kalendaru: prvi dan nove godine i dan pomirenja. Jednako tako, sadrži posebne liturgijske pjesme, tzv. *pijute*, koje se recitiraju za vrijeme posta i svetkovina

Piše Harriet Sherwood

Sedamsto godina star ilustrirani hebrejski molitvenik nadopunjen zabilješkama otvara prozor u svijet i obrede srednjoeuropskih židovskih zajednica te se očekuje da će na dražbi postići cijenu od oko šest milijuna dolara.

Luzzattov molitvenik za velike blagdane (Mahzor) izrađen je potkraj 13. ili početkom 14. stoljeća u južnoj Njemačkoj i jedan je od dvadesetak preostalih molitvenika te vrste. U Sothebyju ističu da je Luzzattov molitvenik za velike blagdane najvažniji srednjovjekovni molitvenik koji je u posljednjem stoljeću ponuđen na dražbi.

Rukom ispisane bilješke na marginama rukopisa pokazuju kako je *mahzor* putovao iz njemačke regije Frankonije do Alzasa i Bodenskog jezera, preko sjeverne Italije do Francuske. Na svakoj postaji njegovi su korisnici dodavali bilješke koje odražavaju lokalne običaje, obrede i događaje. Primjerice, zajednica oko Bodenskog jezera zabilježila je molitve nastale nakon ubojstva koja su se dogodila za protužidovskoga nasilja u vrijeme kuge.

Abrahama, autora *mahzora*, možemo identificirati na temelju ukrasa u molitveniku u obliku krune ili krilatih

cvjetnih ukrasa koje je dodavao uz svaki spomen patrijarha Abrahama.

„Budući da su židovske srednjovjekovne rukopise u tom razdoblju uglavnom ilustrirali kršćanski umjetnici, treba posebno istaknuti da je autor židovski iluminator“, napominje Sharon Liberman Mintz, viša savjetnica za knjige i rukopise u Sothebyju, te dodaje da „iznimno rijedak“ stari rukopis odlikuje „elegantna kaligrafija i vrlo lijepi ukrasi“.

Knjiga „sadrži cjelovit ciklus molitvi za Roš hašanu i Jom Kipur“, dodaje Mintzova, misleći pritom na najsvetije blagdane u židovskom kalendaru, prvi dan nove godine i dan pomirenja. Jednako tako, sadrži posebne liturgijske pjesme, tzv. *pijute*, koje se recitiraju za vrijeme posta i svetkovina.

Ovaj rukopis istovremeno je i liturgijska knjiga i obredni predmet namijenjen zajednici. Molitvenici su se tijekom godine uglavnom držali u kućama, a u vrijeme blagdana donosili u sinagoge, jer su bili koncipirani za uporabu u čitavoj zajednici. Rukom ispisane bilješke na marginama „svjedočanstvo su o životu židovskih zajednica i svojevrsni arhiv njihova identiteta. Divno je da tako možemo

Luzzattov molitvenik za velike blagdane (mahzor)

pratiti njihov život“, objašnjava savjetnica u Sothebyju, gospođa Mintz.

Molitvenik je nazvan prema njegovu navodnom vlasniku, Samuelu Davidu Luzzattu, talijansko-židovskom znanstveniku i kolekcionarju iz 19. stoljeća. Nakon njegove smrti molitvenik je kupila Univerzalna izraelitska alijansa, koja ga sada prodaje kako bi prikupila sredstva za svoj obrazovni program.

Molitvenik će biti ponuđen na dražbi u Sothebyju u New Yorku, a očekuje se da bi mogao postići cijenu između četiri i šest milijuna dolara.

(The Guardian, 2. rujna 2021, s engleskog prevela Milena Bekić Milinović)

Nova izdanja

Adresat je i dalje nepoznat

Kao i Kafka u *Procesu*, tako i Perić završava svoj roman sramotom raskrivanja. Jer ono što osjeća Josef K. u trenutku kada ga agenti odluče smaknuti neizreciv je stid. Odakle na kraju *Procesa* i *Kafkina podruma* dolazi taj stid? To je nemogućnost bijega od pogleda drugog, koliko god da se trudili, za vlast i zakon ostajemo ono što smo, i prije negoli nas je prozvao, oduvijek i bili

Piše Tomislav Pletenac

Unutar hrvatske književne produkcije pojavio se novi roman koji već samim naslovom, *Kafkin podrum*, jasno ukazuje na sadržaj koji čitatelj može očekivati. Riječ je dakle o Kafki, ili bolje rečeno onome što nam je Kafka ostavio. Walter Benjamin u svojim *Tezama o filozofiji povijesti* naglašava kako je svaki odnos prema povijesti više nalik na tigrov skok u prošlost negoli neki homogeni, linearni progres. Ako se povedemo tom logikom, ovo je skok Borisa Perića (možda i tigrovski) u prošlost koju je obilježio Franz Kafka, praški Židov, razapet između triju jezika i dviju profesija, subjekt kojemu je odgođena krajnja identifikacija, bila ona etnička, klasna, nacionalna ili religijska. Istovremeno, to je skok i u prošlost ovih prostora s obzirom da si neki ovdašnji narodi mogu laskati da su bili dosta dugo vremena državljani istog imperija kao i on (sve do kraja 1918). Austrougarska ostavština, zajedno s Kafkom, dobar je primjer onoga o čemu nam govori Benjamin. Naime, historiografski pogled u prošlost pogled je dominantnog diskursa koji legitimaciju upravo traži u ispisivanju linearne, logične i uređene prošlosti. Time hegemonijski diskurs načelno sebe postavlja kao jedini mogući ishod povijesti. U skladu s navedenim i Austro-Ugarska danas predstavlja na ovim prostorima europsku civilizaciju i temelj za stvaranje nealbanske nacionalne kulture. No isti taj imperij bio je obilježen unutarnjim napetostima i događajima koji se nisu upisali u umiveni historiografski narativ. Tu je velik broj isključenih koji svoju emancipaciju tek čekaju negdje u budućnosti, odatle i dolazi slavni Benjaminov citat: „Nema dokumenta kulture koji ne bi istodobno bio dokument barbarstva.“ Tako jedan od oblika pisanja povijesti može biti i pokušaj izdva-

janja tog drugog zaboravljenog i zaustavljenog kretanja i upravo na tom mjestu, s obzirom na fukoovski hegemonijski stisak, jedino umjetnost ima sredstva kojima je kadra iskazati tu napetost.

Neki od pisaca, a Franz Kafka je možda najbolji primjer, uspijevaju tu nedovršenost i ambivalentnost sadašnjice prepoznati i opisati u samu trenutku u kojem jezik za pisanje još ne postoji. I jasno je da Perić stoga ne izabire Kafku slučajno, već se oslanja na njegov jezik kako bi smjestio svoj roman u sadašnju situaciju. Perićev skok u prošlost tako je neka vrsta metaskoka, skok prema pisanju koje razotkriva nemoć jezika. Deleuze i Guattari u svojoj knjizi *Kafka: prema manjinskoj književnosti* u analizi Kafkina djela manjinskost prepoznaju u iznalaženju onih eleme-

Kafka kao paradigma: Boris Perić

nata koji su većinskom jeziku promaknuli, onoga što jezik i diskurs nisu bili kadri prepoznati. Za tu dvojicu mislioca pismo Franza Kafke jasan je primjer deteritorijalizacije, izmicanja stiska struktura koje pokušavaju smjestiti svakog pojedinca u zadanu kategoriju. Svi Kafkini likovi, paradoksalno, u pokušaju da postanu subjekti ostaju bez identifikacije. U svima njima nešto je više od njih samih, neka unutarnja nepoznatljiva karakteristika koje se ne mogu osloboditi i time su osuđeni na vječno lutanje. Ako igdje, onda u toj kategoriji prepoznajemo Kafku kao židovskog pisca. Što god Kafka u životu, ili Jozef K. u romanu *Proces*, učinili nisu u stanju upisati se u hegemonijski diskurs. Samim time diskursu su uzdrmani temelji legitimacije i takav nomadski subjekt ostaje stalna prijetnja. U drugom legendarnom književnom pokušaju razmatranja identifikacije, u *Preobražaju*, ali u suprotnom smjeru prema identifikaciji s tom navodnom skrivenom unutarnjom karakteristikom, ono što ostaje reprezentirano tek je „gamad“ (*Ungeziefer*) koja više ne pripada čak ni obitelji. To je upravo onaj „višak života“ koji će talijanski filozof Giorgio Agamben nazvati i „pukim životom“, ničim osim života, koji se naravno može nekažnjeno smaknuti jer se ne može žrtvovati. Pripovijetku *Preobražaj* dakle nije teško, kao uostalom ni *Proces*, povezati s Kafkinim osjećajem

prijetnje koja se polako širila Europom u kojoj će brzo nakon njegove smrti neka unutarnja karakteristika, neka zaboravljena drugost, odlučivati o životu ili smrti čitavih populacija. *Proces* bi se tako mogao dovesti u vezu s dolaskom nacizma koji klasificira populaciju na nas i njih, s time da oni svrstani u drugost ne mogu otkriti razloge svoje krivnje, dok će se preobražaj dogoditi u nacističkim koncentracijskim logorima, i to gotovo doslovce u liku *Muselmanna*.

Dakle, da se vratimo Benjaminu i Periću, prošlost imperija u sebi je sadržavala i nezamislivo barbarstvo. No, ono nije sagledivo u samom trenutku (*Jetztzeit*), ono se uvijek iskazuje kao praznina i nepostojanje, kao zamak, sud ili zakon koji stalno izmiče. Tako će i Perić koristeći kafkijanske prizore pokušati razotkriti tu prijetnju danas, nove prostore koji su pogonsko gorivo barbarskog nasilja i prijetnje. Glavnog junaka, prodava-

ča osiguranja i pisca (što je izravno pozivanje na Kafku) smješta u podrum, mjesto koje bi ga po Kafkinu naputku trebalo preobraziti isključivo u pisca. Od trenutka kada njegov urednik pristaje na takav aranžman pratimo preobražaj ili barem pokušaj preobrazbe glavnog junaka u pisca. Izolacija od svijeta trebala bi mu pomoći da se u miru podruma posveti samo svojim književnim idejama. Ali umjesto koherentnoga književnog teksta na ostatku stranica ostajemo suočeni s reinterpetiranim Kafkinim opusom, fragmentima književne povijesti, nizom asocijacija koje jedva da omogućavaju glavnom junaku bilo kakvo pisanje. Podrum tako postaje napučen mislima i asocijacijama, koje sve upućuju na glavni moto romana, citat Kafke koji tvrdi da unatoč svemu pisac nikada ne može biti dovoljno sam, odnosno „...ne može biti dovoljno tišine, noć je premalo još noć.“ Mogli bismo reći podrum je još premalo podrum. Na kraju pišćeva puta u samoizolaciju suočeni smo s paradoksom da je bijeg od stvarnosti stvarniji od stvarnosti, ili možda jedina stvarnost. Francuski psihoanalitičar Jaques Lacan svojedobno je napisao kako svi mi posjedujemo društvenu masku koja nam samo pruža privid da iza nje nešto postoji. Prave izolacije drugim riječima nema, svedeni smo na stalnu reprezentaciju drugom, kao što je uostalom to ustanovio već legendarni Kafkin seljak pred vratima Zakona. Ta navodna unutarnja karakteristika koja je odgovorna za našu društvenu poziciju proizvod je pogleda drugog i zato su svaka noć i svaki podrum premalo noć ili podrum. Pa ipak kada s Perićevim romanom pogledamo svijet u kojem živimo iluzija dovoljno noći, i u skladu s time esencije nekog identiteta, ponovno postaju dominantne forme mišljenja. Polako uvučeni u svijet medijske reprezentacije započeo je *Proces* koji prijeto da se pretvori u *Preobražaj* (ako se u slamovima i izbjegličkim logorima već i nije dogodio).

A efekt i ujedno afekt koji obavlja to stanje jest osjećaj sramote. Sramota se javlja u trenutku kada neka naša unutarnja kategorija, nešto što ne kontroliramo, što ne želimo da bude vidljivo, naglo postaje javno. Poplava samoreprezentacije u digitalnim formatima društvenih mreža mogla bi se stoga tumačiti kao grozničava proizvodnja obrambenih mehanizama od mogućih sramotnih situacija, na kraju krajeva i svaka naša društvena izvedba ima za cilj prikrivanje. No to prikriveno nije intimno, već vanjsko, nešto čime smo rascijepljeni pogledom drugog. Kao i Kafka u

K A F K I N BORIS PERIĆ P O D R U M

LJEVAK
Naslovna stranica romana

Procesu, tako će i Perić završiti svoj roman sramotom raskrivanja. Jer ono što osjeća Josef K. u trenutku kada ga agenti odluče smaknuti neizreciv je stid. Odakle na kraju *Procesa* i *Kafkina podruma* dolazi taj stid? To je nemogućnost bijega od pogleda drugog, koliko god da se trudili, za vlast i zakon ostajemo ono što smo, i prije negoli nas je prozvao, oduvijek i bili. Drugim riječima bijeg je nemoguć (i u podrum i u noć).

Pa ipak i Kafka i Perić kao da u toj nemilosrdnoj egzistencijalnoj potrazi pronalaze izlaz. U jednoj pripovijetki, *Polazak*, Kafka nas uvodi u svijet problematičnosti

naredbe koja kao da dolazi niotkuda, a adresati nisu sigurni odnosi li se na njih. Nakon što se ipak uspostavi neka vrst komunikacije, ona odmah i staje jer gospodar koji iznosi naredbe odlazi, očigledno bez namjere povratka. Na upit sluge kamo ide, on odgovara da ne zna, samo daleko odavde (*weg-von-hier*), jer jedino tako može doći do cilja. Čini se kao da je Kafka zamišljao odredište koje je *weg-von-hier*, koje nikada nije ovdje, ali koje unatoč tomu postoji. Riječ je o deteritorijalizaciji koja izmiče svakom pokušaju smještanja, kako identiteta tako i društvene pozicije. To je Kafkin krajnji cilj stalno teološko putovanje koje osim svoje prostorne ima i temporalnu karakteristiku. U svojoj priči, *Dolazak Mesije*, Kafka upućuje čitatelji tvrdnju da će Mesija doći tek kada ovdje neće biti nikog tko bi uništio tu mogućnost te jednako tako nikog koji bi patio zbog uništenja koje donosi sa sobom. Judith Butler smatra da je taj Kafkin naputak zapravo uvjerenje da spas onemogućava pojedinac, odnosno individualizam. Ali naravno, ni kolektivizam nije čas dolaska, on se krije negdje drugdje (*weg-von-hier*). Tog mjesta i tog vremena nema, ono je uvijek u nastajanju, koje je samo po sebi paradoksalno kao i mjesto negdje drugdje koje ima intenciju postati mjestom. Tako paradoksalno završava i spisateljski život Franza Kafke, koji prijatelju Maxu Brodu piše neka spali sve što je ikada napisao, a nije objavljeno. Zašto je to paradoks? To znači da se ima spaliti i pismo u kojem je molba, odnosno preciznije zahtjev da se spali pisani trag, pa tako sam zahtjev nema adresata, postaje ništavan. Judith Butler se tako s pravom pita je li Kafka s takvom porukom Maxu Brodu znao da zahtjev neće doći na pravu adresu ili je bio svjestan kako će i sam primalac biti suočen s nemogućnošću ispunjavanja takva zahtjeva. Tu možda i leži ključ *Kafkina podruma*, koji će Perić završiti pisamcem, stanovitim pogovorom smjestiti svoj roman negdje u budućnost, a pogovor će potpisati M. B. (Max Brod). Adresat je i dalje nepoznat, ali poruka cirkulira. Možda to i jest pravilno tumačenje navedenoga tigrova skoka u povijest i izbavljenja svih onih života i sudbina koje je povijesna pripovijest nasilno isključila. Oni poput sablasti progone svaku ideju moći i vlasti i čekaju svoje moguće adresate. Boris Perić je jedan od njih, a s njima možda i svi koji se dohvate čitanja romana.

Nova izdanja

Povijest jedne Majke Courage

Premda se njezina aura u znatnoj mjeri temelji na pokušaju spašavanja Waltera Benjamina, knjiga *Moj put preko Pireneja. Uspomene 1940/41.* nije samo originalno prozno djelo nego i prvorazredni dokument o jednom vremenu, o počecima organiziranja protivnika Hitlerova režima, kao i o nastanku organizacija za pomoć ugroženima i progonjenima. Napokon, to je kronika jedne od epizoda povijesti Pokreta otpora u okupiranoj Francuskoj, u kojoj je Lisa Ekstein sa životnim drugom Hansom Fittkom odigrala važnu ulogu

Piše Snješka Knežević

Knjiga *Moj put preko Pireneja. Uspomene 1940/41* (1985) Lise Fittko najpoznatije je autoričino djelo, više puta ponovno tiskano i prevedeno na mnogo svjetskih jezika. Riječ je o autobiografskom djelu u kojem autorica prikazuje svoj rad aktivistice u borbi protiv nacionalsocijalističke diktature u Njemačkoj prije i početkom Drugoga svjetskog rata, kao suradnice međunarodne organizacije za pomoć izbjeglicama Emergency Rescue Committee (ERC), koja je djelovala u Francuskoj 1940–42, te kao pomagačice u bijegu ugroženih i proganjanih osoba, najviše Židova, iz višijevske Francuske u Španjolsku preko Pireneja. U svijetu književnosti postala je poznata po tome što je pomogla Walteru Benjaminu da prijeđe Pireneje i stigne do španjolskog mjesta Port Bou, gdje je počinio samoubojstvo, ucijenjen da će biti vraćen u Francusku.

Lisa Fittko / Elizabeth Ekstein (Užgorod / Ungvár, danas u Ukrajini, 1909–Chicago, 2005) bila je kći Julie Schalek Ekstein i Ignaza Isaka Eksteina, židovskog novinara, od 1916. suizdavača i poslije vlasnika lijevoga kulturno-političkog časopisa *Die Waage* (*Vaga*). Godine 1922. obitelji se preselila u Berlin, gdje je Lisa postala članica Socija-

lističkoga đačkog saveza, a 1932. udala se za Gabriela / Gaba Lewina (1906–1995), člana i funkcionara Komunističke partije Njemačke da dobije njemačko državljanstvo. Smjesta se uključila u rad Njemačkoga komunističkog omladinskog saveza. Gabo je na nalog partije 1935. bio poslan u Sovjetski Savez, kamo ga je slijedila životna družica i buduća supruga Herta, po čemu se može zaključiti da brak s Lisom nije potrajao. O tome nažalost nema dokumentacije ni svjedočenja. No u Berlinu je u to doba također kao član i funkcionar Komunističke partije Njemačke, kao novinar i aktivist djelovao Hans Fittko (Finsterwalde, 1903–Chicago, 1960). Godine 1933. bio je proglašen „intelektualnim začetnikom“ atentata na nekog člana Nacionalsocijalističke partije i osuđen na smrt, nakon čega je pobjegao u Prag, u još slobodnu Čehoslovačku. Lisa je pak iste godine bila prokazana zbog pisanja i širenja antifašističkih letaka, pa je i ona pobjegla u Prag. Tek je ondje upoznala Hansa Fittka, koji će joj postati životnim drugom i suprugom. Na pritisak ondašnjih vlasti Lisa i Hans odlaze u Švicarsku, gdje Hans pod kodnim imenom Stefan preuzima brigu za druge koji su kao komunisti bili prisiljeni emigrirati iz nacističke Njemačke i osigurava prijenos ilegalne literature iz Basela u Njemačku. Lisa Ekstein i Hans Fittko bili su

na nacističkom popisu najtraženijih i živjeli stalno u strahu da će ih oteti Hitlerovi agenti. Na početku okupacije Čehoslovačke 1938. bježe preko Basela i Apeldoorna u Pariz. Ondje je Lisa kao nepoželjna strankinja 1940. internirana u Camp de Gurs, najveći francuski logor te vrste, ali je u ljetu te godine, nakon francuskoga vojnog sloma, uspjela pobjeći. Hans je pak u Marseillesu nastavio svoj rad: skrb za političke izbjeglice, ne samo iz Njemačke nego i iz višijevske južne Francuske s marionetskim režimom na čelu s maršalom Philippom Pétainom, gdje im je prijetio izgon. Uspostavio je vezu s Varianom Fryom (1907–1967), predstavnikom Emergency Rescue Committee, čiji je 1940. bio i suosnivač. U Marseillesu Fry je u Rue Grignan osnovao štab, sastavljen od Židova i ne-Židova, koji je nabavljao lažne putovnice, željezničke i brodske karte za ugrožene, s ciljem da ih preko Španjolske prevede do Lisabona i odande brodom do Sjedinjenih Država. U taj će se rad ubrzo uključiti i Lisa Ekstein. Potkraj rujna zajedno s Hansom Fittkom skrasila se u malom katalonskom mjestu Banyuls-sur-Mer u podnožju Pireneja, na samoj španjolskoj granici. Gradonačelnik, socijalist Vincent Azéma, pokazao je Lisi staru krijumčarsku stazu preko Pireneja, kojom se legendarni komunistički general republikanske armije Enrique Líster za vrijeme španjolskoga građanskog rata koristio vodeći prebjega u Francusku. Po njemu se tada i zvala Ruta Líster.

Lisa Ekstein prvi se put uputila tom planinskom stazom 20. rujna 1940. s namjerom da provede Waltera Benjamina sa suputnicima, fotografkinjom Henny Gurland i njezinim sinom Josephom do Costa Brave i mjesta Portbou. Benjaminovu golgotu i samoubojstvo Lisa Fittko opisuju u poglavlju *Stari Benjamin* svoje glasovite autobiografske knjige.

U kolovozu 1941. Variana Frya uhitila je francuska policija i dala mu dva sata da prijeđe francusku granicu. Nakon nešto više od mjesec dana u Lisabonu Fry se u listopadu 1941. vratio u SAD. Njegovim odlaskom završila je i misija organizacije Emergency Rescue Committee. Lisa Ekstein i Hans Fittko vodili su od rujna 1940. do ljeta 1941. svakih nekoliko dana preko Pireneja grupe izbjeglica koje im je slao Fry, dok napokon i sami uz njegovu pomoć nisu morali pobjeći. „Koliko njih?“ pitao je Lisu Fittko Pierre Sauvage 1999, prigodom premijere svojeg dokumentarnog filma o Varianu Fryu. „Nismo ih brojali. Nije nam padalo na pamet da će to postati povijest i da će netko doći u Chicago da me o tome pita. Fry ili komitet slali su ih na granicu, govorili su im, prijeći ćete ju, tamo je netko tko će vas voditi“, odgovorila je. No procjenjuje se da su svi koji su bili uključeni u tu misiju spasili oko dvije tisuće osoba, među njima Marca Chagalla, Marcela Duchampa, Maxa Ernsta, Jacquesa Lipschitz, Franza Werfela, Andréa Bretona i Otta Meyerhafa, fizičara i biokemičara koji je 1922. dobio Nobelovu nagradu.

Hans i Lisa otišli su na Kubu, gdje je Lisa u Havani vodila organizaciju za izobrazbu židovskih izbjeglica. Za Hansa Fittka udala se 1948, kada se bračni par seli u Chicago, gdje oboje stječu američko državljanstvo. U Chicagu je tada postojala velika židovska zajednica preživjelih u Holokaustu. Lisa radi kao prevoditeljica i na sveučilištu, ali i dalje ostaje politička i socijalna aktivistica, a posebno se angažira za mirovni pokret.

Kao spisateljica pročula se 1985. knjigom *Moj put preko Pireneja. Uspomene 1940/41*, koju po žanru i stilu slijedi druga, *Solidarität unerwünscht. Meine Flucht durch Europa. Erinnerungen 1933–1940 (Solidarnost nepoželjna. Moj bijeg Europom. Sjećanja 1933–1940)* iz 1992. te nešto tekstova u suautorstvu s drugima. O misiji Lise i Hansa Fittka snimljeno je nekoliko dokumentarnih filmova. Godine 1994. podignut je u mjestu Banyuls-sur-Mer na početku izbjegličke staze spomenik Fittkovima, a od 2001. memorijalna staza nazivala se prema Fittkovima F-Route. Od 2007. naziva se Chemin Walter Benjamin i nosi status europskoga povijesnog puta. Hans Fittko, a i Varian Fry dobili su medalju Pravednika među narodima Jad Vašema: Fry 1994. kao prvi Amerikanac, Fittko 2000, tada ju je preuzela Lisa.

Knjiga *Moj put preko Pireneja. Uspomene 1940/41.* nije samo originalno prozno djelo nego i prvorazredni dokument vremena, o počecima organiziranja protivnika Hitlerova režima i antifašista, o nastanku organizacija za pomoć ugroženima i progonjenima te o metodama njihova spašavanja. Napokon, to je kronika jedne od epizoda povijesti Pokreta otpora u okupiranoj Francuskoj i

Lisa Ekstein i Hans Fittko

Pétainovu režimu, u kojoj je Lisa Ekstein sa svojim životnim drugom Hansom Fittkom odigrala važnu ulogu. Autorica iznosi niz malo poznatih i mnoštvo nepoznatih činjenica ne samo o prilikama i događajima nego o nadasve poznatim ličnostima – organizatorima otpora i pomoći, a osobito ugroženima i žrtvama. Upućuje na veze među njima, na slučajna, kratka i intenzivna prijateljstva nastala u dramatičnim okolnostima, ali i na neke trajne veze koje su u poslijeratnoj Europi i svijetu afirmirale vrijednosti sjećanja i kontinuiteta.

Od rujna 1940. do ljeta 1941. Lisa Ekstein Fittko i Hans Fittko vodili su svakih nekoliko dana preko Pireneja grupe izbjeglica koje im je slao Fry, dok napokon i sami nisu morali pobjeći. Procjenjuje se da su svi koji su bili uključeni u tu misiju spasili oko dvije tisuće osoba, među kojima su bili Marc Chagall, Marcel Duchamp, Max Ernst, Jacques Lipschitz, Franz Werfel, André Breton, Otto Meyerhof i mnogi drugi

No auru knjige zasnovala je epizoda s Walterom Benjaminom zbog njegove tragične smrti, zagonetnog nestanka rukopisa koji je proglašavao važnijim od svojega života, napokon zbog postojanih pokušaja rekonstrukcije okolnosti u kojima se to zbilo – u publicistici, književnosti i filmu. Knjiga Lise Fittko smatrala se, a ona to i jest, jednim od izvora ne samo za posljednje dane Waltera Benjamina nego i za opasnu, riskantnu i pustolovnu misiju spašavanja njemačke, njemačko-židovske europske intelektualne elite 1940. i 1941, koliko je potrajala. Neupitno je pridonijela mitu o Walteru Benjaminu, malo poznatu prije Drugog svjetskog rata; mitu kojem su golem doprinos već 1950-ih dali Theodor Adorno i Gretel Adorno, Gerschom Scholem, Siegfried Unseld, glavni urednik Suhrkamp i sam nakladnik, Peter Suhrkamp. No valja napomenuti da je Lisa Fittko knjigu napisala 45 godina poslije zbivanja koja prikazuje. Zato se s pravom postavlja pitanje koji su i jesu li naknadni poticaji, interesi i utjecaji obojili njezina sjećanja.

Knjiga uza sve navedeno iznosi na vidjelo malu, intimnu povijest intelektualnog i emocionalnog zajedništva međuratne modernističke elite, čiji će preživjeli sudionici formirati filozofsku i književnu kulturu poslijeratnog razdoblja – i unekoliko pridonijeti denacifikaciji

Njemačke. Prevoditeljica i priređivačica filozofkinja i spisateljica Nadežda Čačinović opremila je knjigu Lise Fittko kao znanstveno djelo nizom dopuna (nakladnik Tim press iz Zagreba): bio-bibliografskim bilješkama o desetero progonjenih osoba koje se višekratno javljaju u tekstu, tumačenjem nepoznatih riječi i idioma, proširenjem kronologije te sažetim tekstom o Ruti F, Hansu i Lisi Fittko. Knjiga obuhvaća 293 stranice i sadrži uvod te trinaest poglavlja. Prijevodom Nadežda Čačinović afirmira sva obilježja stila Lise Fittko: jednostavnost i sažetost, svježinu iskaza s obiljem kolokvijalizama, francuskih, katkad zaboravljenih izreka i fraza koji tekstu pridaju posebnu boju.

Iz 2020. datira najnovije svjedočanstvo o Lisi Fittko. Iznijela ga je njezina pranećakinja Marlene Ekstein na skupu *Erinnern und Eindenken für Walter Benjamin (Sjećati se i uživjeti u Waltera Benjamina)*, što ga je 23. listopada 2020, o osamdesetoj obljetnici Benjaminove smrti, u Kölnu priredilo Društvo Hans Meyer. Marlene Ekstein doživljavala je Lisu kao prabaku i protagonisticu izgubljene generacije: „Moje su uspomene na nju bezvremene. Strastveno je znala pripovijedati i imala nevjerovatno pamćenje, umjela je oživiti svoja iskustva iz vremena prije, tijekom i poslije rata, davati mudre savjete i žestoko diskutirati o aktualnim političkim temama. Nije se igrala sa mnom, nije mi plela pletenice, nije mi kuhala ni pjevala, ispitivala me o mojim mislima i učila me kako razumjeti ljude i događaje. Ali najvažnije čega se sjećam njezin je karakter i nekoliko sitnica koje su me kao mladu djevojku fascinirale, na primjer da je u svađi uvijek ostala mirna, ali nikada nije odustajala, ili njezin siguran nastup, papigica koja joj je često stajala na rame, njezina zbirka crvenih ruževa pokraj starog radija. Bila je istovremeno nevjerovatno tvrdoglava i razborita, ljubazna i logična. (...) Lisa nije živjela u mašti, bila je praktična žena. Nije imala visoko obrazovanje, ali se nije dala zaplašiti, djelovala je intuitivno i govorila ono što misli. (...) Bila je uspravna i susretljiva i vjerovala u tri stvari: u solidarnost, jednakost i slobodu. (...) U kolovozu prošle godine otišla sam u Banyuls, uputila se njezinom stazom mnogo godina otkako sam pročitala njezine memoare i osjetila čežnju da upoznam zemlju u kojoj se krila i drugima pomagala u bijegu. Sjećam se svojeg pješčenja na Ruti F. Obuzeo me snažan osjećaj veličine i poštovanja za Lisu, ali i za planinu i more, za tajanstven zagrljaj francuske i katalonske kulture. Sve to posvećuje taj krajolik kao svjedočanstvo pripadnosti unatoč granicama, kao zaštitu i čuvanje zajedništva, uključujući njegovu povijest i povijest onih kojima je poslužila. Granice su najčešće i uglavnom zatvorena vrata, ali ovdje su bile labirint mogućnosti.

Uvijek ću biti zahvalna što sam osobno poznavala Lisu, cijelog sam se života ugledala na nju. Ali čudno je što ona nikada tako nije mislila o sebi: sve je to činila ne zbog slave niti priznanja. „Bilo je to jednostavno ono što bi svi morali učiniti“, govorila bi. A smjesta je dodala da to nikada ne bi mogla sama.

Iz londonske blizine

Židovi se ne računaju

David Baddiel smatra da o antisemitizmu koji dolazi s desnice gotovo nema smisla pisati, on je naprosto agresivan i pun nemogućih predrasuda. U političkom smislu Baddiel je i sam okrenut ljevici, uz to ateist, nimalo cionist i nadasve Britanac, ali i njemu, kao i drugim ljudima židovskog porijekla, redovito pripomenu da je Židov i upitaju ga što misli o palestinskom problemu

Piše Predrag Finci

1.

Prodavač me moli da malo sačekam, uzet će knjigu iz izloga, „zadnji primjerak“. Uvijek mi je drago kada se neka knjiga čita. Autor knjige je David Baddiel (1964), komičar, scenarist i pisac, čest gost televizije. Baddiel je poznat u Velikoj Britaniji, a knjige poznatih dobro se prodaju, ma kakve da su. Ova doduše ima provokativan naslov: *Židovi se ne računaju* (*Jews Don't Count*, TLS Books, London, 2021). Knjiga je zapravo autorov pamflet, njegov obračun s antisemitizmom. Ne sa svim antisemitima (za to bi trebala mnogo, mnogo veća knjiga), nego s antisemitizmom na ljevici, i to ljevici u njegovoj domovini, Velikoj Britaniji. Pisao sam i sam o antisemitizmu, pa sam se na kraju upitao: čemu? Vjerujem da nisam promijenio stajalište ni jednog antisemita. I da su pročitali neki od mojih, ili bilo čijih tekstova o antisemitizmu, antisemiti bi ostali pri svome, a sve koji pišu o antisemitizmu još i dodatno optužili, za „laži i podvale“. Pritom ne mislim da je takvo pisanje uzaludno. Naprotiv, može pomoći poboljšanju društvenih odnosa i uklanjanju raznih predrasuda. Ima toga i u Baddielovoj knjizi. Kratka, čitljiva knjiga govori o antisemitizmu „progresivnih društvenih snaga“. Baddiel je i sam u političkom smislu okrenut ljevici, uz to ateist, nimalo cionist i vrlo Britanac, ali i njemu, kao i drugim ljudima židovskog porijekla, svaki put naglase da je Židov i upitaju ga što misli o palestinskom problemu. Baddiel smatra da o antisemitizmu koji dolazi s desnice gotovo nema smisla pisati, on je naprosto agresivan i pun nemogućih predrasuda. Autora zabrinjava antisemitizam među ljevičarima, koji dokazuju da su „na pozitivnoj strani historije“ i sami naglašeno drže do morala. Pisac ne govori o ljudima iz prošlosti i davnim vremenima, nego o

mnogim aktivnim javnim ličnostima, sadašnjim događajima i novim oblicima antisemitizma. Naglašava da je u toku dobrodošla, sve žešća kampanja protiv svih oblika rasizma, ali nekako pritom antisemitizam ostaje manje rasizam i po mišljenju ljevičara manje opasan, a ponekad i sasvim nevažan.

Baddiel najprije ukazuje na razliku između desnice i ljevice glede antisemitizma. Desnica u svoje predrasude vjeruje i od njih nikada ne odustaje; ljevica vjeruje da su Židovi predstavnici bijele, vladajuće klase, a ako naprave neki antisemitski ispad (autor navodi glumca Johna Cusacka), uredno se ispričavaju, nisu tako mislili, nisu oni takvi. Progresivna ljevica Židove smatra privilegiranim, dobro stojećim, bogatim, iako kršćani, muslimani i Indijci imaju neusporedivo više milijunaša, ali njihova se bogatstva rjeđe spominju. Mnogi misle da Židove ne vole zbog njihove pameti (sposobnosti) i zato što izgledaju drukčije, premda uglavnom ne izgledaju drukčije, ne razlikuju se ni fizički mnogo od drugih, nego se stvaraju karikaturalne predodžbe, slika Židova demonizira i onda na njih priljepljuju rasističke etikete. Ljevica pak ne ustaje u njihovu obranu, jer za te ljude koji za sebe tvrde da su „na pravoj strani historije“ i sami sebe smatraju „moralnim mjerilom“ svi „rasizmi nisu isti“. U novije doba neke britanske sinagoge optužene su što pomažu novim emigrantima, što dovode „nasilnike koji ubijaju naš narod“ (str. 49), čime je zapravo podignuta optužba protiv ideje i postojanja multikulturalnog društva. Antisemitizam je bio prisutan i među britanskim laburistima u doba Jeremyja Corbyna (2014–2019), ali je to imalo i neočekivan efekt: britanski Židovi su prvi put nakon Drugoga svjetskog rata bili politički mobilizirani. A Baddiel veli da je i sam svojim pamfletom htio pridonijeti tom političkom metežu (political fuss), s nadom da može biti i „narodni“. Što zapravo i jest svrha svakoga pamfleta.

Treba reći: ova knjiga nije temeljita studija o antisemitizmu na ljevici. U njoj nema istraživanja o antisemitizmu u djelu Karla Marxa, komunističkih lidera, Staljina posebno, unutar komunističkih partija istočnog bloka, a ni u lijevo orijentiranim strankama u društvima zapadnih demokracija. Ova je knjiga po svojem karakteru lokalna i zapravo je pamflet uperen protiv nekih sadašnjih engleskih javnih djelatnika. Čitatelj koji ne živi u ovoj zemlji mogao bi reći da ga se te lokalne prilike mnogo ne tiču, ali možda je pisanje ovakvih tekstova baš najbolji način u borbi protiv antisemitizma: navesti u vlastitoj sredini konkretno što i tko je antisemit. Bilo bi dobro kada bi to svatko učinio u svojoj sredini, pa naveo osobe, udruge, portale, njihove anonimne komentatore..., sve one koje promoviraju ili barem toleriraju antisemitizam. To bi bio put ka njegovu uočavanju, diskreditiranju i, nadamo se, otklanjanju. Jednako mogu reći i o borbi protiv svih drugih rasističkih i šovinističkih pojava.

2.

O manjinama neki opaki ljudi najradije govore kada imaju reći nešto negativno. Jednom ih optužuju da ne pridonose društvu i svojim ga „čudnim običajima“ kvare, drugi put, ako su pripadnici te manjine uspješni, da od društva otimaju, samo koriste naivnost većine. Povijest ne pamti neki narod (odnosno neku nacionalnu manjinu) koji je kao židovska populacija toliko pridonio svijetu i toliko bio omrznut. A bili su meta i žrtva svih vrsta kleveta, od religijskih do političkih, od kolektivnih do individualnih, a i od individualnih do kolektivnih. Bili su meta frustracija, predrasuda, perverzних fantazija, bili su opravda-

Komičar i ozbiljan pisac: David Baddiel

nje za osobne i kolektivne promašaje, nesposobnosti i teškoće, bili su „laka meta“ onih koji su bježali od svojih stvarnih problema, bili su napadani zbog ljudske zloće, pohote i razbojništva, a često su bili oličenje „odvratnog stranca“, koji nije od naše krvi, a ugrožava naše tlo. „Izabrani narod“ u svijesti antisemita postao je prokleti, najmrži narod. Krivi što nemaju državu, krivi što je imaju. Krivi što god rade i što god ne rade. Uvijek krivi. Mnogi su djelovali a neki i dalje misle da su Židovi prokleti narod, narod koji treba nestati, ima ih koji to i danas zagovaraju, pa takvi sebe u sukrovce nekoga budućeg pogroma već svrstavaju. Zato je dobro na takve pojave i pojedince upozoriti.

3.

Knjiga *Židovi se ne računaju* Davida Baddiela jest pamflet. Pamflet je optužba. Manji spis protiv neke osobe ili pojave. Piše se s namjerom da upozori na neke nepravilnosti ili pogreške. Svako će se vjerojatno odmah prisjetiti Zolina čuvenog *Optužujem*, teksta koji je neosporno utjecao na konačni ishod montiranoga procesa oficiru Dreyfusu (lažno optuženu za izdaju) i uzdrmao političko mnijenje francuske Treće republike. Kakve optužbe iznosi pisac knjige *Židovi se ne računaju*? Osnovna glasi ovako: ljevičari se zalažu protiv rasizma, a pritom ne mare mnogo za antisemitizam. Kada ih upozore na vlastiti antisemitizam, onda ga pravdaju lošom politikom Izraela, dokazuju da antisemitizam treba razumjeti kao „odgovor na izraelski tretman Palestinaca“, premda antisemitizam pogađa mnoge Židove koji nisu cionisti i nemaju nikakve veze s Izraelom (a David Baddiel veli da je i on jedan od takvih, uz to ljevičar i ateist), ali su svi uvijek krivi za sve, jer su „svi isti“. Usput bih samo htio podsjetiti da je antisemitizam postojao mnogo prije nastanka Izraela, a ima i danas onih kojima je izraelska politika tek alibi da iskažu svoj „načelni antisemitizam“. Čak ni oni koji shvaćaju pogubnost antisemitizma ne smatraju to toliko važnim problemom koliko je to rasizam prema obojenima ili vrlo rasprostranjena islamofobija, pa je na ljevici uspostavljena neka vrsta „hijerarhije rasizama“. Kada se razborito odbace sve predrasude i antisemitske fantazije, ostane ono najteže pitanje: ima li antisemitizam dublje društvene korijene? Je li mržnja i odbojnost svakoga Drugog i svake Razlike osnova svih nepravdi i agresivnih ponašanja prema svima koje ne smatramo „svojima“? Neće ovakav pamflet zaustaviti antisemitizam, ali ga je jasno označio i imenovao. Dobro bi bilo kada bi u svakoj sredini bila razbuđena svijest o postojanju negativnih pojava i njihovih mogućih posljedica. Važno je na vrijeme ukazati na opasnost i upozoriti „odgovorne“, a posebno one kojima opasnost prijeti. Gdna vremena nikada ne dolaze iznenada.

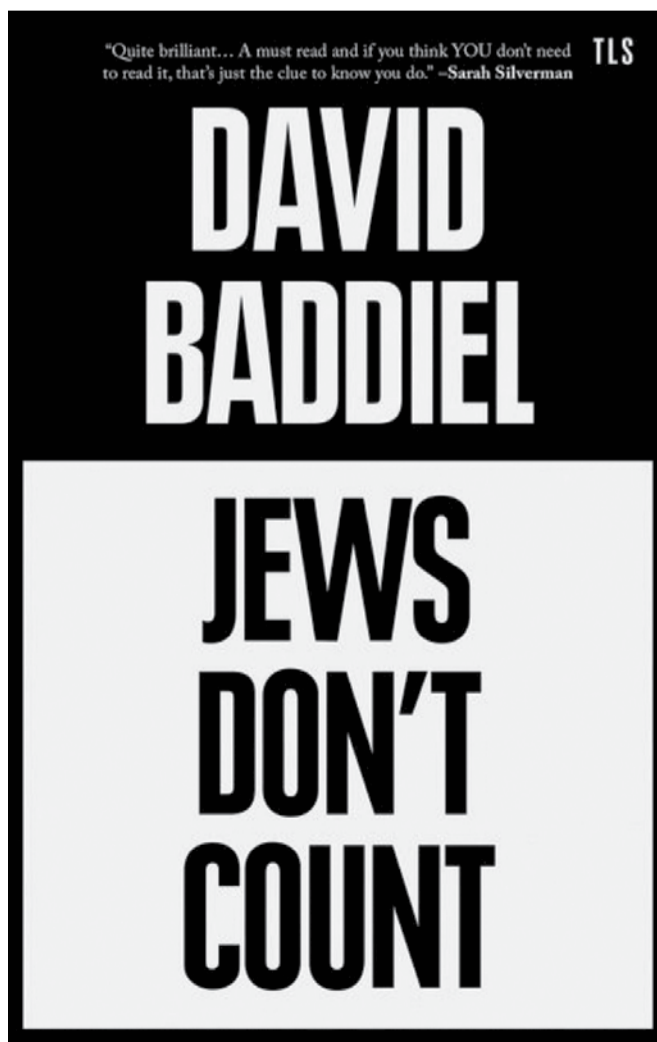

Figure mišljenja

Derridino misaono poslanstvo

Pravednost u židovskoj eshatologiji, kako za Jacquesa Derridu tako i za Waltera Benjamina, proizlazi iz onog što nije ni prvo niti posljednje, već se pojavljuje u ideji koju Derrida naziva mesijanstvom bez Mesije. Pravda se, dakle, mora izvršiti pa makar i svijet propao na kraju ljudske povijesti

Piše Žarko Paić

Rijetko se događa da bi jedan razgovor filozofa o mnogim temama njegova mišljenja mogao imati čak i zamjetniju ulogu u razumijevanju fenomena čudovišnog događaja kao što je to bio Holokaust nad židovskim narodom u Drugom svjetskom ratu u nacističkim logorima uništenja, od razrade ovog teškog problema u knjigama i popratnim tekstovima. Čini se da upravo razgovor koji je vodio dr. Michael Ben-Naftali 8. siječnja 1998. godine u Jeruzalemu s Jacquesom Derridom ima taj patos i dodatnu težinu. Možda to vrijedi još više danas (izvor: The Multimedia CD "Eclipse of Humanity", Yad Vashem, Jeruzalem 2000). Nije ovdje potrebno posebno dokazivati koliko se utjecaj mišljenja *dekonstrukcije* zapadnjačke metafizike širi na sva područja znanosti, umjetnosti i kulture. Veliki opus Derride, koji s projektom objavlivanja seminara s oko 14.000 stranica doseže 100 svezaka sabranih djela, baš kao i u slučaju Heideggera, obuhvaća mnoštvo ne samo filozofijskih tema koje pripadaju širem području humanističkih znanosti, uključujući povijesne kao i političke znanosti. O tome sam pisao u nekoliko navrata, osobito u knjigama *Posthumano stanje: Kraj čovjeka i mogućnosti druge povijesti*, Litteris, Zagreb, 2011. i *Sloboda bez moći: Politika u mreži entropije*, Bijeli val, Zagreb, 2013. Od svih pojmova i ideja, koje je Derrida tijekom puta svojeg mišljenja na tragu Heideggera *dekonstruirao*, poput, primjerice, slobode, jednakosti, metafizike, povijesti, umjetnosti, demokracije, samo je jedan ostao gotovo nedodirljiv. Riječ je o *ideji pravednosti*. S njom se utemeljuje zajednica, podarujući joj etičko-političko značenje smislenosti i održivosti onkraj povijesno-epohalne konačnosti čovjeka.

Nije nimalo slučajno da je Derrida sebe smatrao u filozofijskom smislu izdankom Grka i Židova kao izvorišta tradicije Zapada u načinu mišljenja i kazivanja. Na jednom mjestu rasprave o Lévinasu, nailazimo tako na primjereno izabrane metafore-simbole za bit dvaju povijesnih naroda s njihovim sudbinama kao udesom/poslanstvom u povijesti metafizike. To su Odisejev povratak na Itaku nakon Trojanskoga rata, što svjedoči o istini zavičaja kao postojanoga boravišta slobode unutar *polis*a kao ljudske zajednice slobodnih i jednakih građana. Za Židove je to Abraham, praotac naroda, u ahasverskome lutanju pustinjom u potrazi za obećanom zemljom. Sloboda je temeljna ideja grčke demokracije, a pravednost,

pak, presudna riječ židovskoga mesijanstva. Sloboda u Grka, dakle, prethodi pravednosti. Zato je etika u takvome metafizičkome načinu mišljenja uvijek izvedena iz političke slobode građanina. Etičko se nalazi u službi pravedne politike. Korak spram obrata ove sheme jest židovsko razumijevanje povijesti kao beskrajnoga lutanja u potrazi za „trećom zemljom“, kako to na jednom mjestu svojeg *Dnevnika* izriče Franz Kafka. Cilj ili svrha lutanja u stalnome kretanju određuje ono što je u Grka početak. Pravednost otuda prethodi slobodi. Prema tome, politika „drugoga smjera“ uvijek je i mesijanska politika za nadolazeće doba. Utoliko je uvijek i nužno utopijska (Jacques Derrida, „Violence and Metaphysics: An Essay on the Thought of Emmanuel Lévinas“, u: *Writing and Difference*, Routledge & Kegan Paul, London, 1978, str. 79-153). Zašto je ova razlika između dva izvora i sastavna dijela zapadnjačkoga mišljenja uopće toliko važna, možda čak i odlučujuća? Nedvojbeno je razlog u tome što sloboda pripada onome što se ne može utemeljiti ni izvanjski niti iz neke unutarnje strasti za ozbiljenjem volje u čovjeka kao slobodan izbor, dok se pravednost pojavljuje kao ono što nadilazi granice ljudske konačnosti. Pravednost u židovskoj eshatologiji, kako za Jacquesa Derridu tako i za Waltera Benjamina, proizlazi iz onog što nije ni prvo niti posljednje, već se pojavljuje u ideji koju Derrida naziva *mesijanstvom bez Mesije*. Pravda se, dakle, mora izvršiti pa makar i svijet propao na kraju ljudske povijesti. Sve što je ovdje rečeno posebno određuje kasno mišljenje Derride 1990ih godina. Na tragu Lévinasa on otada smjera etičko-političkim dosezima kritike suvremene neoliberalne globalizacije s njezinim različitim fenomenima poput pitanja identiteta naroda prognanih iz svojih nacija-država, obnove rasizma i fašizma, moći umreženoga terora, vladavine neokolonijalizma Zapada, do problema post-Holokausta i ideje bezuvjetnoga oprost. Naposljetku, kasni Derrida na uistinu zagonetan i ujedno utopijski način postavlja u središte rasprave dva međusobno povezana shvaćanja – *politiku sjećanja i politiku prijateljstva* (Jacques Derrida, *Politiques de l'amitié*, Galilée, Pariz, 1994. Vidi o tome: Žarko Paić, *Gradovi izbjeglica: Od etike gostoljubivosti do politika prijateljstva - Lévinas i Derrida*, PAN-Liber i IEGS, Zagreb, 2016).

U biografiji Petera Salmona, naslovljenoj *An Event, Perhaps: A Biography of Jacques Derrida*, Verso Books, London-New York, 2021, iznova se susrećemo s nadasve

zanimljivim događajima njegova odrastanja u Alžiru. Rođen je 1930. godine u El Biar, francuskome prostoru koju su nastanjivali sefardski Židovi. Njegov otac Haïm Aaron Prosper, trgovac vinom, nazvao je sina Jackie Élie Derrida. Odrastao je u francuskoj koloniji suočivši se sa svom složenosti vlastita identiteta. Naime, oko 1870. godine u Alžiru su Židovi uživali razmjerno veća prava od većinskog muslimanskoga naroda, a to im je jamčilo pravo francuskoga državljanstva. Nije to, međutim, bila nikakva povlastica s obzirom na njihov položaj u korpusu Francuza u Alžiru. Već 1940. godine kad Hitler osvaja Europu *Blitzkriegom*, a time i pokorava Francusku, 120.000 Židova postaju ne-državljeni. Ovu odluku nisu donijeli nacistički Nijemci, već francuski Alžirci, u čemu se ogleda utjecaj antisemitizma Višijske republike. Mladi Jackie pohađao je tih godina isključivo židovsku školu, ali uz stalnu napetost zbog prijetnje isključenja židovskih nastavnika prema postojećim rigidnim zakonima. U tjeskobnome ozračju isključenosti i drugosti, Derrida je u Alžiru pronašao svoje utočište u bavljenju sportom i velikoj ljubavi prema filmu. Padom višijske (Vichy) vladavine, u rujnu 1944. godine, u Alžiru se susreo s novim oblikom sukoba. Između antisemitizma i rastućeg arapskoga nacionalizma, židovski identitet postaje pitanjem egzistencijalne drugosti u razlici. Po prvi put odlazi za Marseille, a potom za Pariz 1949. godine. Tada već postaje Jacques. Filozofijsku auru mislioca dekonstrukcije dosegnut će 1967. godine objavljivanjem vjerojatno najznačajnijega spisa poststrukturalizma naslovljenog *De la grammatologie* u izdanju Les Éditions de Minuit. Poznato je da je uz Lévinasa i Helene Cixous, također Alžirke i Židovke, bio na posve navlastit način vezan uz židovsku struju mislioca u Francuskoj.

Ako bismo željeli pronaći usporedbu, onda bi njegov europski kozmopolitizam i kritički stav spram radikalnoga cionizma, osobito državnoga nasilja prema Palestincima tijekom postojanja Izraela, u izvjesnome pogledu bio blizak shvaćanjima Hanne Arendt o židovskome pitanju. Kao što je Arendt ono političko izvodila iz biti slobode, tako i Derrida ono etičko izvodi iz biti pravednosti kao posljednjeg opravdanja svetosti samoga života. Uostalom, kao nastavljatelj mišljenja Lévinasa u najvažnijim pitanjima o bezuvjetnoj logici gostoljubivosti spram stranaca i otvorenosti spram Drugoga, čini se da je njegova židovska usmjerenost spram ozbiljenja ideje mesijanske pravednosti uvjet mogućnosti kritike svakog cionističkoga zastranjenja, a ne nikakve apologetike židovstva kao zatvorenog nacionalno-vjerskoga identiteta (Jacques Derrida, *Adieu à Emmanuel Lévinas*, Galilée, Pariz, 1997). Odbijajući biti "židovskim filozofom", njegovo promišljanje vlastita identiteta utoliko je složena struktura odnosa između mišljenja i djelovanja u etičko-političkome opravdanju života jednog angažiranog lijevog intelektualca onkraj svođenja na ideologijski radikalizam Sartrea ili Foucaulta. Često se zanemaruje ovaj aspekt njegova javnog djelovanja. Razlog valja vidjeti u tome što je svoju kritiku *metafizike kao logocentrizma* ponajviše usmjerio pitanjima jezika i estetike u doba tehničke vladavine svijetom. Svaki susret s njegovim mišljenjem označava pritom i tumačenje hermetičnih znakova prisutnosti Heideggera. Ne zaboravimo da je Derrida u svim javnim akcijama protiv zatiranja slobode i prava čovjeka u Francuskoj i svijetu uvijek na strani prognanih i manjina. Baš je njegovom osobnom zaslugom u krajnje neobičnim i opasnim okolnostima spašen rukopis velikog češkog filozofa Jana Patočke, najznačajnijeg disidenta i žrtve policijske torture totalitarne Čehoslovačke, te objavljen na francuskome. U spisu *Dar smrti* Derrida govori o Patočki polazeći od njegove postavke o moralnoj odgovornosti i *brizi za dušu* kao temelju istinske europske humanosti i mišljenju bez svođenja na carstvo profita i obezvređivanja ljudskosti (Jacques Derrida, *Donner la mort*, Galilée, Pariz, 1999). Tko želi ipak govoriti o biti Europe i vrijednostima svjetske civilizacije polazeći od racionalnosti i odgovornosti spram istine, taj ne može zaobići pitanje o onome što je bio glavni predmet razgovora Derride i Ben-Naftalija 1998. godine u Jeruzalemu. Riječ je, dakako, o Holokaustu te njegovim uzrocima i posljedicama za suvremenost.

Što je za Derridu bit Holokausta ili Šoa? Ponajprije, u spomenutom razgovoru pokazuje se kako filozof dekonstrukcije oprezno razlaže ono što je prihvaćeno

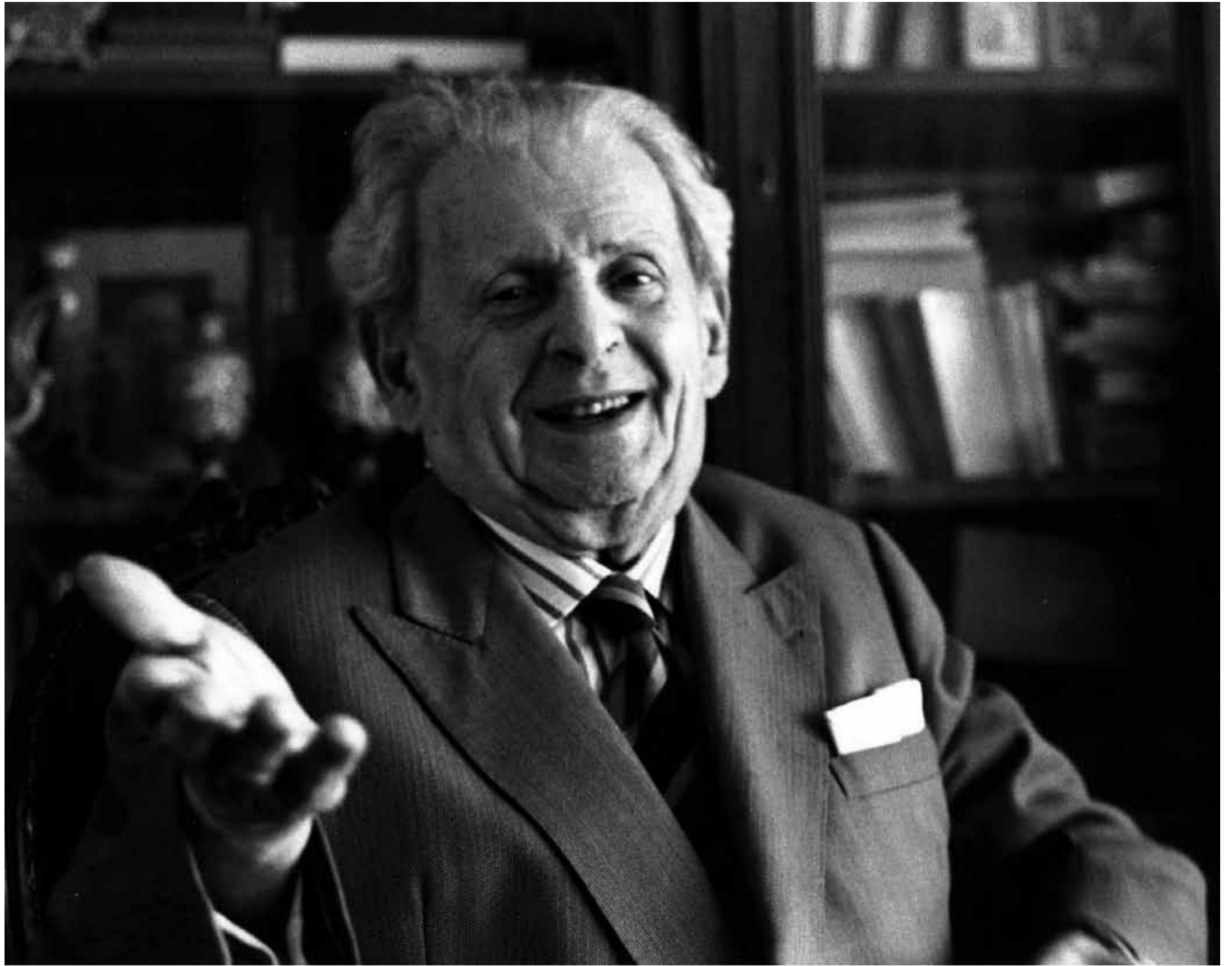

Etički pokretač: Jacques Derrida

kao samorazumljiva postavka na razini vrijednosnoga suda. Naime, ako je posvemašnje zatiranje Židova u nacističkim logorima u Drugom svjetskom ratu jedinstven odnosno singularni događaj genocida koji nadilazi sve što je povijesno poznato i postaje tako nesvodivi presedan, onda se postavlja pitanje što uopće znači ono jednokratno, jedinstveno i neponovljivo. Derrida upućuje na to da ovu tvrdnju valja problematizirati stoga što na taj način isključuje druge slične, srodne i isto tako nesvodive događaje izvršenja genocida nad drugim narodima, poput aktualnoga slučaja u Ruandi, ali isto tako i događaja različitih pogroma tijekom povijesti u različitim dijelovima svijeta. Nije to plaidoyer za relativizam, već pokušaj razumijevanja istinske naravi Holokausta ili Šoe. No, budući da je značenje Holokausta na grčkome apsolutno spaljivanje odnosno uništenje, tada se hebrejska riječ Šoa, koju koristi francuski redatelj Claude Lantzmann u svojem filmu o pogromu Židova u Auschwitzu i drugim konclogorima Europe, za Derridu ne može posve prihvatiti u diskursu o složenim pitanjima genocida, oprosta i odgovornosti spram nadolazećega vremena. Iznimno je zanimljivo da se Derrida u opširnoj argumentaciji oko ovog problema dotiče analize francuskoga filozofa Vladimira Jankélévitcha 1960-ih godina u njegovim knjigama o nemogućnosti oprosta. O ovome sam već u osnovnim crtama pisao u jednom tekstu objavljenom na stranica *Novog Omanuta*. Jankélévitch je, naime, zagovarao postavku u knjizi naslovljenoj *L'Imprescriptible – Pardonner* kako oprosta zločincima nacističke Njemačke ne može biti iz dva razloga. Prvo, zato što se nikad nisu pokajali za genocid nad Židovima i zatražili oprost od svojih žrtava, te drugo, zbog toga što je narav ovog počinjenog zločina protiv ljudskosti onkraj bilo kakve vrste ljudskoga suđenja. Drugim riječima, to je bio čin apsolutnoga zla izvan mogućnosti shvaćanja danog čovjeku kao civiliziranome biću. Posve je jasno da jedina instancija tada može biti samo metafizička u smislu krajnjeg Božjeg suda, iako sam Jankélévitch nije u svojim razmatranjima ulazio u sferu židovsko-kršćanske teologije. Naposljetku, francuski filozof i muzikolog, autor knjiga o etici, ironiji i smrti, vehementno ustvrđuje kako je oprost okončao u plinskim komorama Auschwitza. Tako je izgubio svoj istinski smisao.

Za Derridu oprost nije stvar logike istoga u razmjeni mržnje za mržnju, ljubavi za ljubav. Naprotiv, ono što povezuje univerzalnost Kantova kategoričkoga imperativa koji zapovijeda moralno djelovanje zbog njega samog i bez ikakvih izvanjskih ograda s Lévinasovom etikom bezuvjetno Drugoga, jest ono isto što stoji u biti kršćanskoga nauka o ljubavi spram bližnjih

Derrida obrazlaže da se prvotno nije slagao s ovim postavkama. Međutim, ako se na tako drastičan način, gotovo u maniri logike razmjene istog za isto, postavi etički problem suočenja s jedinstvenim događajem apsolutnoga zločina Holokausta, što možemo očekivati sada i ubuduće ako ne nastavak spirale mržnje u koncentričnim krugovima istoga, a ne različitoga? Odakle Derrida kreće u sučeljavanje s argumentima koje je iznio Jankélévitch? Naravno, ishodišta su poznata. To su Kantov univerzalizam moralnoga djelovanja u okružju kozmopolitske zajednice i Lévinasova ideja ljubavi spram Drugoga s ishodištem u židovskoj eshatologiji. Drugi je moj bližnji čak i kad je stranac i onaj tko je u aktualnome životu počinio nepravde i zlo. Da bi se moglo izaći iz začaranoga kruga zločina i mržnje potrebno je raskinuti s onim što na jednom mjestu svojeg ogleđa o Lévinasu na upečatljiv način Derrida naziva "totalitarizmom istoga". Konkretno, potrebno je uspostaviti bezuvjetnu gostoljubivost spram Drugoga na temelju njegove nesvodljivosti u svim aspektima pojavljivanja, uključujući spol, rasu, naciju, vjeru. U svojem izvođenju etičko-političke politike prijateljstva spram drugih

Ljubav spram Drugoga: Emmanuel Lévinas

naroda i njihovih kulturnih vrijednosti, Derrida čini nešto paradoksalno. Ako je već susret Grka i Židova, kako sebe određuje u filozofijskome smislu, svojevrsni „eksces“, onda je pokušaj da se vlastito mišljenje bezuvjetnoga oprosta izvede u razgraničenju i usvajanju ideja Kanta i Lévinasa, reći ću to posve izričito, svojevrsni "treći put" koji određuje našu suvremenost i bez kojeg ne možemo suvislo reći zašto bi izbjeglice i prognanike iz razorenih država poput Afganistana, Iraka i Sirije trebalo bezuvjetno prihvatiti kao svoje bližnje unatoč real-političkoj logici zaštitnog sanitarnog kordona od potencijalnoga terora i promjene tzv. etničko-kulturnoga zemljovida Europe. Derrida još preciznije pokazuje da se solidarnost prema Drugome u situaciji masovnoga izbjeglištva iz zemalja Trećega svijeta u demokratske poretke Zapada odnosi na ove skupine: (a) migranti; (b) egzilanti; (c) deportirani; (d) apatridi i (e) razmješteni (*displaced persons*). U tom je pogledu etika gostoljubivosti obveza i dužnost prihvatanja navedenih skupina ljudi ne iz puke moralne obveze, nego iz osjećaja etičkoga gostoprinstva prema istovrijednim i jednakim ljudima, koje je iz različitih razloga zadesila strahotna sudbina da zbog nužnosti preživljavanja napuštaju svoje domovine (Jacques Derrida, *On Cosmopolitanism and Forgiveness*, Routledge, London-New York, 2005, str. 4).

Dakle, oprost nije za Derridu stvar logike istoga u razmjeni mržnje za mržnju, ljubavi za ljubav. Naprotiv, ono što povezuje univerzalnost Kantova kategoričkoga imperativa koji zapovijeda moralno djelovanje zbog njega samog i bez ikakvih izvanjskih ograda s Lévinasovom etikom bezuvjetno Drugoga, jest ono isto što stoji u biti kršćanskoga nauka o ljubavi spram bližnjih. Derrida na taj način ne pomiruje nepomirljivo, već dolazi do paradoksalne i aporetične situacije. U svojoj jedinstvenosti riječ je o početku razlike, a ne istovjetnosti. *To samo znači da žrtve jedine mogu oprostiti svojim krvnicima i to stoga da se raskine s ovjekovječenjem čudovišne spirale mržnje. Dodatni je razlog u tome što se oprost pojavljuje kao uvjet mogućnosti suživota u nadolazećem vremenu i to pod uvjetom nastanka dvojeg. Jedno je politika sjećanja, a drugo politika prijateljstva. Obje su politike nužno i bezuvjetno etički zadane kao zalog djelovanja mesijanstva bez Mesije.* Derrida to tumači na sljedeći način u jednom komentaru o Lévinasu.

„Lévinas usmjerava svoje tumačenje spram istoznačnosti triju pojmova – bratstva, čovječnosti i gostoprinstva – koji određuju iskustvo Tore i mesijanskoga vremena čak i prije ili izvan Sinaja...Što sebe znae moglo bi se nazvati strukturalnim a priori mesi-

janstvom. Nije to povijesno mesijanstvo, već ono koje pripada povijesnosti bez posebnoga i empirijski odredljivoga utjelovljenja. Bez otkrivenja ili datiranja danoga otkrivenja." (Jacques Derrida, *Adieu a Emmanuel Lévinas*, str. 67/121-122.)

Povijest koja je ostala bez svojega subjekta (naroda u univerzalnome značenju *demos*) i bez svoje „biti“ (ideje vječnoga mira u kozmopolitskome poretku vrijednosti) valja preusmjeriti na drugi trag. Nema nikakve sumnje da je čitav sklop etičko-političkoga obrata u Lévinasa i Derride zapravo razračunavanje s Kantom i njegovim idejama o „zakonima hospitaliteta“. No, dok je Kant imao za svoje polazište regulativni pojam djelovanja uma kao svrsishodne prirode koja je, dakako, dobra jer smjera uvijek do konačnoga cilja slobode i pravednosti u svijetu postuliranoga Boga da bi moralni zakon i praktično djelovanje čovjeka bili usklađeni poput satova s crkvenoga tornja u Königsbergu, Lévinasu i Derridu ne preostaje nakon *Auschwitza* i raspada komunizma u Europi i svijetu 1989. godine ništa drugo osim apsolutne bezzavičajnosti naroda (*Unheimlichkeit*). Kant misli unutar granica „zdravoga razuma“. Lévinas i Derrida, naprotiv, misle onkraj tih granica. One više uistinu i ne postoje. Umjesto nužnosti autonomije slobode i strogosti kategoričkoga imperativa čovjeka bez kojeg sve postaje uzaludno i besmisleno, mi se suočavamo sa slučajem *posthumanoga stanja* proizvodnje života u umreženim društvima kontrole. Ovdje vlada kaos i entropija na svim razinama stvarnosti. Temeljni etički pokretač više nije nikakva gostoljubivost iz obveze savjesti pred Bogom, već prekid s osjećajem posvemašnje ravnodušnosti prema Drugome, koji „nije moj problem“. Ako je suosjećanje početak etičke odgovornosti za promjenu stanja stvari, tada je prekid s ravnodušnošću spram Drugoga čin aktivnoga otpora na razini individualne savjesti i kolektivne odgovornosti.

U razgovoru u Jeruzalemu Derrida je izrekao nešto krajnje nelagodno za francuski povijesni revizionizam s obzirom na nikad odrađenu povijest prevladavanja trauma višijskog antisemitizma te izravne i neizravne krivnje u deportiranju Židova u nacističke konclogore. Objasnio je to tako što je prvo komentirao nešto uistinu iznimno važno i ujedno krajnje uznemirujuće u promišljanju stanja „nakon Auschwitza“. Jankélévitch je u svojem odbacivanju smisla oprosta upozorio na generacijske razlike između Židova i Nijemaca u pogledu na Holokaust. Ako je neupitno da se tijekom godina stanje mora normalizirati zaslugom ekonomije, kulture i sporta, pa nove generacije više ne mogu biti

opterećene poviješću sjećanja na iskustvo genocida kao one koje su tome svjedočile u živo, onda je posve jasno da *zaborav povijesti* ima veću moć od politike sjećanja. Oprost, dakle, postaje po toj matrici mišljenja nešto nepotrebno, zapravo i nemoguće. Etički zahtjev na obje strane, žrtve i krvnika, gubi svoj potencijal pomirenja u ravnodušnom protoku vremena. *I doista, zar ne živimo u postpovijesnim vremenima u kojima logika spektakla sve što je imalo neko bitno značenje u prošlosti svodi na prolazni medijski događaj kojemu rok trajanja prelazi iz vječnosti u zaborav trenutka?* Derrida u daljnjem obrazloženju upućuje na politički i povijesni revizionizam francuskog, socijalističkoga predsjednika Mitteranda koji je odbio priznati odgovornost Francuske za pogrom Židova u doba višijske izdajničke vlade. Mnogi intelektualci, te sam Derrida, pisali su mu da prizna odgovornost za nečuvenu sukrovnju, jer će upravo na taj način skinuti ljagu sa sadašnjih generacije francuske politike naspram grijeha iz nedavne prošlosti suradnje s okupacijskim njemačkim vlastima. No, nije promijenio stav, već je to, paradoksalno, učinio republikanski i konzervativni predsjednik Francuske Jacques Chirac s tvrdnjom o 'irreperable' postupcima koji su nanijeli nesagledive moralne štete suvremenoj Francuskoj. Ipak, unatoč toj izjavi, Derrida potvrđuje kako se Francuzi nisu uspjeli na dostojan način razračunati s tamnim mrljama svoje prošlosti. To nesumnjivo vrijedi i za ulogu Francuske u kolonijalnome ratu u Alžiru. No, problem je utoliko veći što položaj Derride unutar francuske intelektualne scene nije tek u kritici revizionizma i negacionizma počinjenoga Holokausta nad Židovima. Njegov je misaoni i djelatni način kazivanja do te mjere složen jer nikad nije pristao uz bilo kakve obrise cionizma, te mu mnogi prigovaraju da nije adekvatno reagirao na prolome antisemitizma i islamizma u samoj Francuskoj protiv židovskih zajednica. Među ovim kritičarima se izdvaja Alain Finkielkraut. Često je žustro prigovarao Derridi na njegovu „relativizmu“ i kolebljivu stavu spram židovskoga pitanja u kontekstu Bliskog Istoka i Europe.

Vratimo se ideji oprosta. Vidjeli smo kako je posrijedi pokušaj gotovo nemogućeg zahtjeva za trijumfom pravednosti kao temeljne ideje židovske eshatologije u suvremenoj filozofiji. Da bi svijet iznova mogao imati smisla unatoč dijaboličkome zlu Holokausta u 20. stoljeću nužno je dospjeti do logike nesvodive i bezuvjet-

Poznato je da je uz Lévinasa i Helene Cixous (također Alžirke i Židovke) upravo Derrida na posve osobit način vezan uz židovsku struju mislioca u Francuskoj. Ako bismo željeli pronaći usporedbu, onda bi njegov europski kozmopolitizam i kritički stav spram radikalnoga cionizma, osobito državnoga nasilja prema Palestincima tijekom postojanja Izraela, u izvjesnome pogledu bio blizak shvaćanjima Hanne Arendt o židovskome pitanju

ne otvorenosti spram Drugoga. Oprost nije stoga puka retorička gesta kojom žrtva daje svojem krvniku umjesto zle savjesti novi početak skladnoga života u dobru i istini. Naprotiv, njime se tek može ostvariti mir među narodima i mogućnost povjerenja Drugoga. Uobičajena kritika koja ima realističke obrise da ni Lévinas ni Derrida svojim nemogućim etičkim zahtjevima uopće nisu mjerodavni za suvremenu politiku interesa i geopolitičkih borbi za svjetsku moć ipak posve ne pogađa u cilj. Zašto? Ponajprije stoga što Derrida u razračunavanju s golim realizmom politike kao događaja stvaranja izvanrednoga stanja (*Ausnahmezustand*), kakvo je shvaćanje zastupao Carl Schmitt s idejom sukoba prijatelja i neprijatelja, dolazi do postavke kako je za suvremeni svijet nakon iskustva Holokausta nužno stvoriti *politiku sjećanja kao politiku prijateljstva*. Židovi otuda ne mogu zaboraviti ovaj tragični događaj u njihovoj povijesti. Umjesto toga, sustavno ga moraju dovesti do arhiva sjećanja kao bezuvjetne singularnosti pojedinca. Derrida je o tome ostavio traga u knjigama kao što su *Glas*, *Schibboleth pour Paul Celan*, potom u *Mal d'archive* te u knjizi *De l'esprit*: Heidegger et la question. Pritom ipak ne može otkloniti gotovu pesimistički stav Jankélévitcha s kojim se nije slagao. Arhiviranje čudo-

višnoga događaja Holokausta s vremenom postaje nešto krajnje nepovijesno, gotovo kao da se dogodilo u toliko udaljenoj prošlosti koja kao da nema utjecaja na današnjicu. Problem je uistinu dalekosežan za svako buduće arhiviranje informacija o žrtvama nacističkih pogroma. No, istodobno to postaje i univerzalni problem u digitalnoj muzealizaciji genocida. Naše je vrijeme pritom dvoznačno. S jedne se strane svjedočenje užasa iz prošlosti promeće u medijsku spektakularizaciju događaja bez izravne sveze s kontekstom vremena u doba počinjenja zla, a s druge strane svjedočimo uskrsnuću svih oblika neofašističkih pokreta, rastućeg antisemitizma i islamskoga fundamentalizma. Oprost kao da je izgubio svoje značenje, o čemu je govorio Jankélévitch, te se čini da nasilju nema kraja niti mu se može doskočiti etičkim zahtjevom za milosrdem spram Drugoga.

No, Derrida nije pokleknuo pred dokazima kako metafizika Zapada nužno ostavlja tragove militarizma i nasilja jer inflacija bioetičkih doktrina danas nije drugo negoli nova strategija akademske utjehe pred činjenicama posvemašnjeg raščovječenja. Usuprot Aristotelovoj postavci „O prijatelji, nema prijatelja!“, Derrida izvodi ono posljednje obećanje mišljenja etičko-političkoga obrata. On misli Drugoga kao – *prijatelja*. To je najveći paradoks i aporija suvremenoga pojma identiteta kao i iz njega izvedenoga europejstva Europe s mogućom svjetsko-povijesnom misijom kozmopolitizma. Da bi se do toga došlo, potrebno je ponajprije kazati Drugima ono što ne očekujem da će Drugi kazati meni: „*Oprosti!*“. Tko može predvidjeti što će iz svega proizaći? Kako će, naposljetku, Europa izgledati „nakon ahasverstva“ rijeke ljudi iz kolijevke civilizacija gdje je život postao pakao i sve drugo osim podnošljive agonije trajanja – ah tko to još zna? „Religija“ bez Boga u središtu praznine možda omogućuje dolazak svetoga, njegovo razmjještanje iz institucionalnoga boravišta u hramovima, sinagogama, katedralama, džamijama, pagodama u otvoreni svijet prijateljstva između mnoštva. U tom događaju susreta više nema nikakve hijerarhije i ranga između bića, pa shodno tome niti među ljudima i narodima u njihovoj kulturnoj različitosti. *Prijateljstvo označava mogućnost politike priznanja novoga identiteta*. Derridino je misaono i životno poslanstvo bilo nakon svega toliko jednostavno – *rehumaniziranje svijeta*. Biti na tom tragu znači živjeti dostojno do posljednjega daha ozbiljenja slobode i pravednosti.

Pjesnički svijet

Michael Rosen

Ako zaboravimo brojke

Novom zbirkom stihova *U pokretu, pjesme o migraciji*, poznati britanski pjesnik Michael Rosen evocira sjećanja na svoje židovske rođake nestale u viorima Drugog svjetskog rata, vezujući na neki način njihovu sudbinu s tegobama novovjekih migranata iz različitih dijelova svijeta

Piše Vesna Domany Hardy

U londonskim knjižarama u oči mi je upala nova zbirka pjesama Michaela Rosena *U pokretu, pjesme o migraciji* (*On the Move, Poems about Migration*), s ilustracijama Quentina Blakea, djelo dvojice renomiranih i vjerojatno najpoznatijih britanskih kreatora izdanja za djecu. No, ova je knjiga namijenjena i starijim naraštajima. Tematski pjesme su posvećene migraciji, izbjeglištvu i beskućništvu, fenomenu koji se sporadično obnavlja, ali koji je u našem vremenu poprimio alarmantne razmjere.

Michel Rosen je profesor za dječju književnost na Goldsmith Collegu sveučilišta u Londonu, ujedno jedan od najznačajnijih suvremenih pisaca dječje literature na engleskom jeziku. Njegove su knjige prodaju u milijunskim kopijama širom svijeta. Nositelj je mnogih nagrada i priznanja za zasluge u obrazovanju. Sir Quentin Blake, poznati je ilustrator knjiga Roalda Dahla i Rosenov dugogodišnji suradnik. Proglašen je vitezom za zasluge u ilustriranju knjiga.

U bilješki o ovoj knjizi Michael Rosen navodi:

Kad sam bio dječak, primijetio sam da su neke osobe nestale iz povijesti moje obitelji. Strica Mive i tetke poslije Drugog svjetskog rata više nije bilo. A spoznaja da ih nema bila je povezana s osjećajem da neću moći doznati što im se dogodilo. Znao sam da su moji stričevi i tetke

Michael Rosen

bili Židovi, kao i moja obitelj u Londonu. U adolescentnim godinama učio sam u školi da je vladajuća stranka u Njemačkoj za vrijeme nacizma organizirala likvidaciju šest milijuna Židova. Bio je to Holokaust. Ali Nacisti nisu željeli samo uništiti Židove već i svako sjećanje na njih, izbrisati svaki trag da su ikad postojali. I moje rođake htjeli su izbrisati iz europske povijesti. Kad sam to shvatio, potrudio sam se saznati što se s njima dogodilo i odlučio da ću ih pamtili.

Pjesme o povijesti moje obitelji i migraciji pišem već dugo vremena. Poezija je način razmišljanja, pruža mi mogućnost da govorim o onome što je osobno, intimno, ali istodobno mi omogućuje da pitanja ostavljam otvorena bez izravnih i definitivnih odgovora. U zbirci *U pokretu (pjesme o migraciji)* sakupio sam sve te tematski povezane stihove i rasporedio ih u četiri poglavlja. U prvom su pjesme o odrastanju u židovsko-poljskoj obitelji u Londonu, u drugom istražujem dječje spoznaje o Drugom svjetskom ratu, u trećem podastirem priču o mojim nestalim rođacima. Nakon tih nadasve osobnih pjesama, u zadnjem poglavlju poželio sam vlastita iskustva povezati sa suvremenom migracijom.

Ilustracije Quentina Blakea prikazuju kretanje, sugerirajući na svoj način atmosferu u kojoj su se našla ljudska bića izložena opasnosti i neizvjesnosti. Oni se drže zajedno i idu dalje, uvijek dalje. Mogli bi to biti ljudi iz prošlosti, bjegunci, žrtve Drugog svjetskog rata, kao što su i današnji migranti opet nečije žrtve.

Jer države i dalje ne prihvaćaju one koji nemaju izbora i koji se u potrazi za boljim životom izlažu svim mogućim rizicima.

Vjerujem da smo svi građani svijeta i mislim da državne granice ne bi smjele određivati gdje je nečiji dom, zaključuje Rosen. Zvuči utopijski, ali kakav bi to bio pjesnik koji ne sanja neki drukčiji i bolji svijet?

LEOSIJA

Posjetio sam očevog bratića Michaela.
Rodom iz Poljske.

Kad su Nacisti došli na zapad zemlje
Roditelji su ga ukrcali na vlak
Prema istoku
I nikad više ih nije vidio.
Umrli su u nacističkom logoru smrti.

Kad su Rusi stigli na istok
Uhapsili su ga, stavili na vlak
I poslali u jedan od ruskih logora.
Ali ostao je živ.

Kad sam ga posjetio
O svemu tome nije želio govoriti.
Kad je izašao iz sobe
Njegova mi je žena rekla da ne podnosi o tome govoriti.
Kad se vratio
Rekao je, ispričaj mu priču o mojoj sestrični Leosiji.

I tako su mi ispričali priču o sestrični Leosiji.

Kad su nacisti stigli na zapad
Leosija se pravila da je kršćanka.
Oko vrata je objesila raspelo
A onda je uzela bakin broš
I povadila iz njega dijamante.
Skinula je potplate s peta svojih cipela
Stavila dijamante u pete
I opet zalijepila potplate.
Mislila je, ako dođe do problema
Moći će ih prodati.

Onda je otišla na zapad, u Njemačku.

U Njemačkoj je radila u tvornici.
Nitko nikad nije saznao da je Židovka.

Na kraju rata
Nije se mogla suočiti s povratkom u Poljsku.
Njeni roditelji, svi prijatelji i cijela rodbina
Odvedeni su u logore i ubijeni.

Otišla je u Izrael da nađe svog brata Naftalija.

Ispričala mu je kako je preživjela
Kroz cijeli rat s dijamantima u petama cipela.
Znala sam, budem ili imala problema
Da ih mogu prodati
I možda platiti nekome da mi pomogne.
I evo ih sad tu, tih pravih dijamanta.

A Naftali je upita: Odakle si izvadila te dijamante, Leosija?

Iz bakinog broša, odgovori mu Leosija.
A Naftali joj na to: "Slušaj me dobro Leosija!
Prije mnogo godina naša mi je baka pisala,
Da kad je djedu posao krenuo nizbrdo
Izvadila je dijamante iz broša, na njihovo mjesto stavila staklo
I dijamante prodala, da bi mu pomogla.
Nikome o tome nije ništa spomenula.
Ali je meni napisala da si olakša dušu.
Prošla si cijeli rat
Samo s komadićima stakla u tvojim petama".
Kad je priča završila, netko od slušatelja je primijetio:
Iz toga se lijepo vidi što se sve može postići
S malo samopouzdanja.

BROJENJE

Oni koji se zarate
zaborave brojati
Zaborave brojati,
I tako mogu ratovati.

Oni dođu,
Ubijaju,
ubijaju
I odu.

Bez brojki,
Bez imena.
Izbrišu ih,
Kao da nisu bili.
Tako to rade.

Oni dođu.
ubijaju
Ubijaju
I odu.

Kažu
Da je vrijedilo.
"Vrijedilo je, vjerujte nam!"

ako zaboravite brojati
Ako zaboravite brojke
Ako zaboravite imena,
Ako zaboravite lica.

Kad se zarate
Zaborave kako brojati
Zaborave kako brojati
Da mogu ratovati.

Ali mi brojimo,
Gledaj nas,
Mi brojimo,
slušaj
Mi brojimo
I brojimo.

ENGLESKA KNJIŽEVNOST

Studirao sam englesku književnost.
Idemo od početka, rekoše.
S Beowulfom, pisanim prije tisuću godina
Na starom engleskom, rekoše.
Bolje je da učiš staro-engleski.

Beowulf je bio tako star
Da je staro-engleski pisan kao
Staro-holandski ili staro-njemački.
Prouči bilješke na kraju knjige,
rekoše.
Ispada da nitko u Beowulfu nije bio Englez.

Zatim smo čitali Chaucera.
S njim počinje moderna engleska književnost, rekoše.
Prouči bilješke na kraju, to će ti pomoći.
Rekoše.

Ispada da su neke priče
došle iz Italije, neke iz Francuske,
a ideja o knjizi u kojoj ljudi pričaju priče je
iz arapskih knjiga.

Potom smo čitali Shakespearea.
To je najveći pisac engleske književnosti. rekoše.

Prouči bilješke na kraju,
Ispada da su neke priče stigle iz Italije,

Neke iz antičke Grčke,
Starog Rima, i iz Skandinavije
S odlomcima iz Biblije posvuda
A Biblija je nastala na Srednjem istoku.

Kasnije smo čitali knjige
Emily, Anne i Charlotte Brontë,
Rođene u Engleskoj,
Njihov je otac došao iz Irske.
Zatim smo čitali Oscara Wildea
Koji je došao iz Irske,
Bernarda Shawa
Iz Irske, i Josepha Conrada
Koji je došao iz Poljske.

Onda je stalo. Nisu nam dali da idemo dalje poslije 1900.

Inače sam mogao studirati
T.S. Eliota (Amerikanca)
James Joycea (Irca)
Shinua Achebe (Nigerijca)
Jean Rhys (Dominikanca)
ili Dereka Walcottu
Koji je došao iz Šri Lanke.

Eto, to vam je
Engleska književnost.

MIGRANTI U MENI

Možda vam izgledam kao
Da mi možete prodati priču
O tome kako su opasni
I prijeteći migranti,
Kao da ni ja ni vi nikada ne bi sanjali
Da sve skupimo i odemo drugdje živjeti.
I postanemo, znate, migranti.
Kao da se vi ili ja
Ne bismo mogli naći
Na krivom mjestu u krivo vrijeme,
S krivim pasošem,
S licem koje ne pripada,
I potrebom da izađemo,
krenemo, nađemo sigurno mjesto,
jer samo ljudi, loši i tužni ljudi
Rade takve stvari.
A ni vi ni ja
Nismo ni ljudi, ni loši ili tužni.
Dovoljno?

Ne, nemojte misliti da možete izvaditi

Migranta iz mene.
Migranti u meni mi svjedoče
O prelaženju s jednog kraja Evrope na drugi,
O prelasku s jedne obale Atlantika na drugu,
Oni me upozoravaju, podsjećaju
Na duge duge sate na drvenim klupama.

Podsjećaju me na rođake,
Koji su u jednom trenutku
Bili sigurni kao njihove kuće
A drugog trenutka
Više nije bilo kuća u kojima bi bili sigurni.

*Svatko je došao od negdje
Svatko je došao od nekuda
Svatko ima svoju prošlost
Svatko je negdje prvi
Svatko je negdje zadnji*

(S engleskog prevela V. D. H.)

NOVI OMANUT

Prilog židovskoj povijesti i kulturi

Broj 3 (152) Zagreb, srpanj-kolovoz-rujan 2021 / tamuz-av-elul 5781 – tišrei 5782 – ISSN 1331-8438

Časopis izlazi tromjesečno

Nakladnik: Židovska općina Zagreb

Zagreb, Palmotićeva 16, tel ++385(01)4817 655

Za nakladnika: Ognjen Kraus

Sunakladnik: Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiburger

Savjet časopisa: August Kovačec, Arijana Kralj, Viktor Žmegač

Glavni urednik: Zdravko Zima (novi.omanut@yahoo.com)

Uredništvo: Ljiljana Dobrovšak, Vesna Domany Hardy, Tamara Jurkić Sviben (pomoćnica glavnog urednika), Živko Gruden, Ivan Mirnik, Spomenka Podboj

Inozemni dopisnici: Suzana Glavaš (Napulj), Josef Kodet (Jihlava), Mirjam Steiner-Aviezer (Tel Aviv)

Lektorica: Saša Vagner

ISSN: 1331-8438

Zagreb*, 2021.

Sva prava pridržana.

Kontakti:

Glavni urednik (novi.omanut@yahoo.com)

Nakladnik +385 1 4922692, mail: jcz@zg.t-com.hr, www.zoz.hr

Sunakladnik +385 1 4817 655, mail: kulturno.drustvo.freiburger@zg.t-com.hr, www.kd-miroslavsalomfreiburger.com

Godišnja pretplata za 4 broja iznosi 60, 00 kn / za inozemstvo EUR 25, 00

Žiro račun kod IBAN **HR422360001101558364**

Devizni račun: HR492360001500260173

Swift: ZABHR2X

NOVI OMANUT izdaje se financijskom potporom Savjeta za nacionalne manjine RH